

# Creixement, convergència i divergència en la Primera Globalització (1820-1914)

Ramon Ramon Muñoz

Amb la col·laboració de Marc Badia Miró i Anna Carreras Marín  
en les parts dedicades a Amèrica Llatina i Àsia, respectivament.

PID\_00178195



*Els textos i imatges publicats en aquesta obra estan subjectes –llevat que s'indiqui el contrari– a una llicència de Reconeixement-NoComercial-SenseObraDerivada (BY-NC-ND) v.3.0 Espanya de Creative Commons. Podeu copiar-los, distribuir-los i transmetre'ls públicament sempre que en citeu l'autor i la font (FUOC. Fundació per a la Universitat Oberta de Catalunya), no en feu un ús comercial i no en feu obra derivada. La llicència completa es pot consultar a <http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/es/legalcode.ca>*

# Índex

<b>Introducció.....</b>	<b>5</b>
<b>Objectius.....</b>	<b>8</b>
<b>1. Un món que s'industrialitza amb ritmes i pautes diferents...</b>	<b>9</b>
1.1. La difusió de la industrialització fins al 1914 .....	9
1.2. La Segona Revolució Tecnològica (SRT) .....	13
1.3. Models d'industrialització vuitcentista al Vell Continent .....	17
1.4. Cloenda: industrialització i creixement econòmic .....	18
<b>2. La Primera Globalització i els seus determinants.....</b>	<b>21</b>
2.1. El creixement del comerç i la integració del mercat de béns .....	21
2.2. L'emigració en massa i la integració del mercat de treball .....	29
2.3. Els moviments internacionals de capital .....	33
<b>3. Convergència i divergència: alguns exemples des de la perifèria.....</b>	<b>41</b>
3.1. Una panoràmica general .....	41
3.2. La independència llatinoamericana i el seu llegat .....	44
3.3. Globalització, creixement i convergència a l'Amèrica Llatina ....	47
3.4. La persistent divergència d'Àsia: la Xina, l'Índia i l'excepcionalitat del Japó .....	51
3.5. Consideracions finals .....	58
<b>4. L'evolució de la desigualtat al món: un breu apunt.....</b>	<b>61</b>
<b>5. Creixement econòmic i transformacions demogràfiques, energètiques i institucionals en el món desenvolupat.....</b>	<b>64</b>
5.1. La transició demogràfica .....	64
5.2. La transició energètica en les economies industrials .....	68
5.3. La llarga transició del feudalisme al capitalisme .....	70
5.4. Democratització, progrés laboral i social i millores en el nivell de vida .....	71
<b>6. Conclusions: els preludis de la Primera Guerra Mundial.....</b>	<b>78</b>
<b>Bibliografia.....</b>	<b>79</b>



## Introducció

Amb relació a períodes precedents, el segle que transcorre entre la fi de les guerres napoleòniques (1815) i l'esclat de la Gran Guerra de 1914 es caracteritza per una forta acceleració del creixement de l'economia mundial, tant pel que fa al producte interior brut (PIB) com al PIB *per capita*. De fet, el segle XIX marca l'inici del creixement econòmic modern, entès com un creixement continuat del PIB *per capita* en el llarg termini. La importància del fenomen és evident. Abans de l'època contemporània, i considerada l'economia mundial en conjunt, qualsevol augment de la producció a la llarga quedava neutralitzat per un augment similar de la població. És el que s'ha anomenat *la trampa malthusiana*. Aquest fet dificultava avenços significatius de l'ingrés per persona en el llarg termini. El segle XIX representa la fi d'aquesta situació. Entre 1820 i 1913, la població creix més que en etapes anteriors, però la producció encara ho fa molt més (taula 1).

### Un gran creixement de l'economia mundial

Entre 1820 i 1913, i d'acord amb les estimacions disponibles, la taxa de creixement anual acumulatiu del PIB *per capita* va ser més de 25 vegades superior a la del segle XVII i prop de 14 vegades més elevada en comparació amb la que havia estat durant el segle XVIII.

Taula 1. L'acceleració del creixement econòmic al món des del segle XIX (taxes de creixement anual acumulatiu)

Períodes	PIB	Població	PIB per persona
1500-1600	0,3	0,2	0,1
1600-1700	0,1	0,1	0,0
1700-1820	0,5	0,5	0,1
1820-1913	1,5	0,6	0,9
1820-1870	0,9	0,4	0,5
1870-1913	2,1	0,8	1,3
1913-2008	3,1	1,4	1,7

Font: A. Maddison, a partir de les sèries disponibles a <http://www.ggd.net/maddison/>

L'acceleració del PIB i del PIB *per capita* és, tanmateix, només una part de la història. Al segle XIX, el creixement econòmic va estar acompanyat de **transformacions demogràfiques, energètiques i institucionals importants**, les quals seran analitzades en el darrer apartat d'aquest mòdul. El que ara interessa destacar és que l'augment de l'ingrés *per capita* també va anar associat a canvis molt significatius en l'estructura de l'economia, és a dir, a la composició de la demanda, la producció, el comerç i l'ocupació. A l'Europa del segle XIX, un d'aquests canvis va ser la pèrdua de pes de la producció i l'ocupació agràries, mentre que en el cas del sector industrial i dels serveis es va produir la situació inversa. Com a conseqüència, abans d'esclatar la Primera Guerra Mundial el sector primari ja ocupava menys del 50% de la població activa en un nombre

molt considerable de països: entre un 36% i un 46% a França, Alemanya i els països escandinaus (excepte Finlàndia), entre el 20% i el 30% als Països Baixos, Bèlgica i Suïssa, i menys del 15% al Regne Unit!

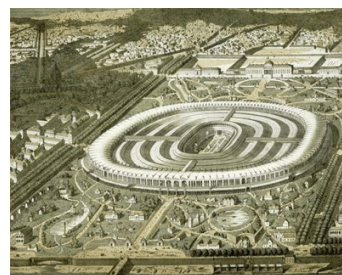
Taula 2. El creixement del PIB *per capita* a diverses regions del món durant el segle XIX (taxes de creixement anual acumulatiu)

Regions	1700-1820	1820-1913	1820-1870	1870-1913
Europa occidental	0,2	1,1	1,0	1,3
Europa oriental	0,1	1,0	0,6	1,4
Antiga URSS	0,1	0,8	0,6	1,0
"Noves Europes"	0,8	1,6	1,4	1,8
Amèrica Llatina	0,2	0,8	-0,0	1,8
Àsia occidental	n. d.	0,6	0,4	0,8
Àsia oriental	0,0	0,3	-0,1	0,8
Àfrica	0,0	0,5	0,3	0,6
Món	0,1	0,9	0,5	1,3

Font: A. Maddison, a partir de les sèries disponibles a <http://www.ggd.net/maddison/>

Creixement econòmic i canvi estructural, però no a tot arreu igual, ni tampoc de la mateixa manera. Pel que fa al creixement econòmic, la taula 2 presenta taxes de creixement anual acumulatiu del PIB *per capita* a diverses regions del món entre 1700 i 1913. Probablement, el que més es pot destacar d'aquesta taula és l'existència d'una gran diversitat en la intensitat d'aquest creixement. Durant el segle XIX, i en relació amb el segle precedent, totes les regions van accelerar el ritme de creixement, si bé no de manera homogènia. En alguns casos, com l'Amèrica Llatina i l'Àsia oriental, la primera meitat del segle XIX va significar, de fet, un empitjorament de la situació econòmica, en part com a conseqüència d'elements institucionals i polítics, els quals seran analitzats en l'apartat 3. La situació, però, va canviar radicalment entre 1870-1913, especialment en el cas de l'Amèrica Llatina, una regió que va experimentar taxes de creixement econòmic més elevades que qualsevol altra part del món. Considerat el segle XIX en conjunt, les zones amb un creixement més elevat del PIB *per capita* van ser l'Europa occidental i les "Noves Europes", és a dir, Austràlia, el Canadà, els Estats Units i Nova Zelanda, països colonitzats per emigrants de l'Europa nord-occidental. En canvi, a bona part de la resta del món, i molt especialment a Àsia i Àfrica, el PIB *per capita* va augmentar per sota de la mitjana mundial i, per tant, menys que en les àrees de més creixement.

Les implicacions que es deriven d'aquestes diferències d'intensitat en el creixement són molt importants. Al segle XIX, les diferents regions del món (i la majoria de països que en formaven part), lluny de convergir, van tendir a divergir en termes de PIB *per capita*. En altres paraules, la distància entre les regions i els països que a principis de segle XIX tenien una renda *per capita* més



El segle que transcorre entre la fi de les guerres napoleòniques i l'esclat de la Gran Guerra de 1914 es caracteritza per una forta acceleració del creixement de l'economia mundial.

alta i els que la tenien més baixa va tendir a augmentar al llarg de gairebé els cents anys que precedeixen l'esclat de la Primera Guerra Mundial. I, per tant, la desigualtat en els nivells de renda *per capita* entre països es va incrementar. Evidentment, això no significa absència total de convergència. Aquesta es va produir entre alguns països, sobretot a partir de 1870, una qüestió que es comentarà amb més detall en apartats següents.

En resum, el segle XIX es caracteritza per l'acceleració del creixement econòmic i pel canvi estructural. Però també per l'existència d'un procés de convergència en nivells de renda entre uns quants i la divergència de la majoria.

A més, a mesura que avançava el segle van tenir lloc transformacions en diversos àmbits. El que cal preguntar-se és per què això va ser així. A la base dels fets que acabem d'assenyalar, s'hi troben dos fenòmens essencials per a entendre l'economia mundial del segle XIX: la **industrialització** i la **globalització**.

## Objectius

- 1.** Entendre quins són els orígens del creixement econòmic modern i per quin motiu entenem a aquest com un creixement continuat del PIB per càpita en el llarg termini.
- 2.** Analitzar per què aquest creixement econòmic modern va venir acompanyat d'importants transformacions demogràfiques, energètiques i institucionals.
- 3.** Analitzar per quin motiu es va produir en aquest període una convergència en el nivells de renda d'uns quants països i una divergència en la majoria.
- 4.** Comprendre els dos fenòmens essencials que expliquen l'economia mundial en el segle XIX: la industrialització i la globalització.



# 1. Un món que s'industrialitza amb ritmes i pautes diferents

## 1.1. La difusió de la industrialització fins al 1914

Vers el 1830, el Regne Unit era el país més industrialitzat del món. La població activa industrial representava prop del 44% de la població britànica, una proporció que no es trobava en cap altre país. El seu volum de producció industrial *per capita* era més de tres vegades superior a la mitjana mundial. I enlloc com a Anglaterra s'havia desenvolupat amb tanta força la indústria moderna, és a dir, la dels sectors que utilitzaven nova tecnologia, que mecanitzaven els processos productius gràcies a l'ús de noves fonts i nous convertidors energètics (el carbó i la màquina de vapor) i que adoptaven el sistema de fàbrica com a manera d'organitzar l'activitat manufacturera. La indústria tèxtil cotonera, la producció de ferro i la fabricació de maquinària van estar entre els primers a modernitzar-se.

Però al llarg del segle XIX la **indústria moderna** es va anar difonent fora de l'illa. En aquest procés de difusió geogràfica de la indústria, la historiografia ha tendit a distingir dos grans grups de països. El primer grup el formarien els països que des d'aproximadament la dècada de 1830 van començar a desenvolupar un sector industrial modern, gràcies a l'adopció de la tecnologia pròpia de la Revolució Industrial. Anomenats *first-comers*, en aquest grup la majoria d'autors acostuma a incloure-hi Alemanya, Bèlgica, els Estats Units, França i Suïssa. El segon grup de països, també coneguts com a *late comers*, l'integren els països que van tenir un inici del procés d'industrialització més tardà i, en alguns casos, un èxit industrialitzador més feble. Aquí s'acostumen a situar Escandinàvia i els Països Baixos, l'Europa mediterrània i oriental, el Japó, que va ser el primer país no occidental a experimentar un procés d'industrialització, i alguns dels integrants de les "Noves Europes", especialment el Canadà.

Taula 3. Nivells d'industrialització *per capita* al món, 1830-1910

Països	1830	1860	1880	1900	1910
Estats Units d'Amèrica	14	21	38	69	126
Regne Unit	25	64	87	100	115
Bèlgica	14	28	43	56	88
Suïssa	16	26	39	67	87
Alemanya	9	15	25	52	85

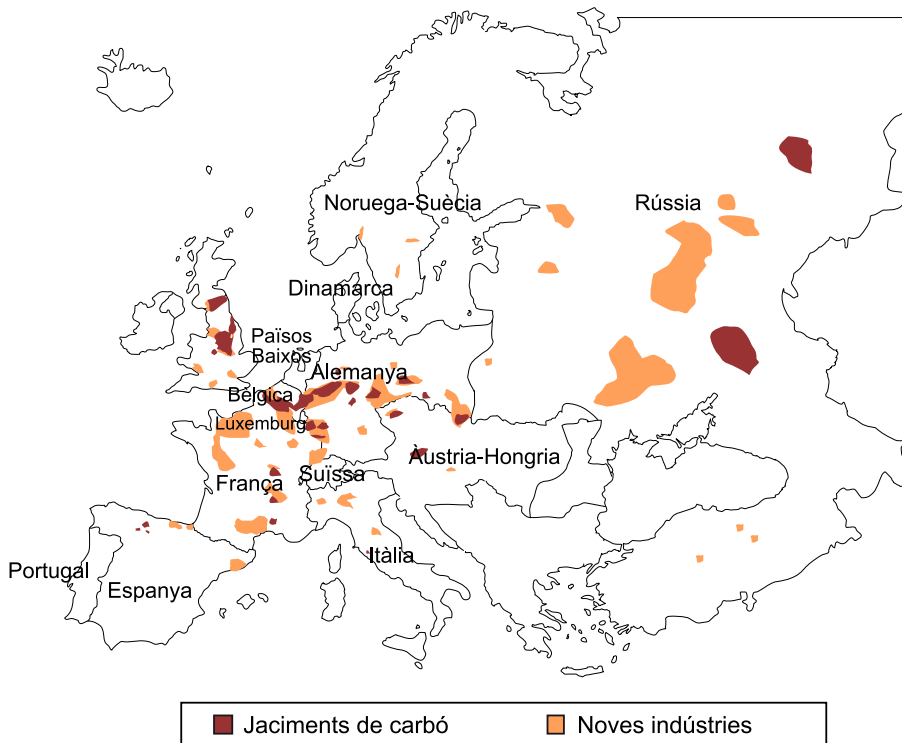
Regne Unit 1900 = 100.  
n. d.: no es disposa de dades.  
Font: Bairoch (1991, pàg. 21).

<b>Països</b>	<b>1830</b>	<b>1860</b>	<b>1880</b>	<b>1900</b>	<b>1910</b>
França	12	20	28	39	52
Suècia	9	15	24	41	67
Canadà	6	7	10	24	46
Dinamarca	8	10	12	20	33
Àustria-Hongria	8	11	15	23	32
Noruega	9	11	16	21	31
Països Baixos	9	11	14	22	28
Itàlia	8	10	12	17	26
Espanya	8	11	14	19	22
Finlàndia	8	11	15	18	21
Japó	7	7	9	12	20
Rússia	7	8	10	15	20
Austràlia	n. d.	6	8	11	19
Portugal	7	8	10	12	14
Nova Zelanda	n. d.	4	5	8	13
Romania	5	6	7	9	13
Sèrbia	5	6	7	9	12
Bulgària	5	5	6	8	10
Grècia	5	6	7	9	10
Brasil	4	4	4	5	7
Mèxic	4	5	4	5	7
Xina	6	4	4	3	3
Índia	6	3	2	1	2
<b>Món</b>	<b>7</b>	<b>7</b>	<b>9</b>	<b>14</b>	<b>21</b>

Regne Unit 1900 = 100.  
n. d.: no es disposa de dades.  
Font: Bairoch (1991, pàg. 21).

La taula 3 presenta els nivells d'industrialització *per capita* entre 1830 i 1910 a diversos països del món, sempre en relació amb el Regne Unit. Posa de manifest els avenços aconseguits en les economies que acabem d'esmentar. Però també deixa clar que en països com el Brasil, Mèxic i, sobretot, la Xina i l'Índia el segle XIX va ser, en general, un període de desindustrialització o, en el millor dels casos, d'estancament de l'avenç industrialitzador. Les dades existents sobre la distribució de la capacitat manufacturera mundial abunden en la mateixa direcció. L'any 1800 la Xina i l'Índia concentraven gairebé el 80% del potencial manufacturer del món. L'any 1913 aquest percentatge ja s'havia re-

duït al 46%. Les causes d'aquest procés es tractaran en l'apartat 4. Però una cosa sembla evident: la industrialització del món occidental va coincidir en el temps amb la desindustrialització d'àrees importants de la perifèria mundial.



La industrialització ha tendit a analitzar-se com un fenomen vinculat als països. Per simplificar l'exposició, nosaltres hem seguit aquesta perspectiva d'anàlisi. Ara bé, convé no oblidar que la industrialització va ser, fonamentalment, un procés regional, tant al Regne Unit com a la resta de països, un fenomen molt localitzat territorialment, en què un nombre limitat d'àrees concentrava la majoria de la indústria d'un país (Pollard 1981). La concentració territorial de la indústria pot obeir a diverses causes. Però és necessari remarcar un fet. L'existència d'economies d'escala, internes o externes a l'empresa, acostumen a reforçar els avantatges inicials d'una regió industrial i a actuar a favor de la concentració territorial de la indústria (Marshall, 1890 i Krugman, 1991).

Per què el procés d'industrialització es va iniciar i va arrelar més fàcilment en uns països que en d'altres? En un primer moment, la difusió de la indústria moderna va estar molt vinculada a la capacitat per a incorporar la tecnologia que havia desenvolupat el país líder, és a dir, el Regne Unit. Per tant, una dotació de factors i un marc institucional semblants als britànics, a més d'estímuls adequats des del costat de la demanda, facilitaven la industrialització. Això significa que un país que vers el 1830 disposés de carbó tenia més facilitats per a industrialitzar-se. El mateix es podria dir dels països que tenien una tradició manufacturera prèvia o que havien aconseguit abolir el feudalisme i, per tant, havien millorat l'especificació i la protecció dels drets de propietat individual, gaudien de més llibertat d'empresa i disposaven de més garanties d'igualtat davant la llei. En la mesura que actuava d'estímul a la introducció de canvi tècnic, l'existència de mercats amplis i dinàmics era un factor accelerador del procés d'industrialització. Finalment, la **modernització de les institucions** i **dels instruments financers**, d'una banda, i **del sector agrari**, de l'altra, també podien afavorir la consolidació de la indústria moderna.

A la primera meitat del segle XIX, aquest conjunt de factors constituïen el que diversos especialistes han considerat com a requisits necessaris per a iniciar un procés d'industrialització.

Els darrers anys, alguns autors han relacionat els diferents ritmes en l'avenç de la industrialització amb un altre fenomen: l'evolució dels **termes d'intercanvi** i el que es coneix amb el nom anglès de *Dutch disease* (que podem traduir com a "malaltia holandesa"). El concepte *termes d'intercanvi* s'utilitza per a referir-nos a la trajectòria seguida pel preu d'un producte en relació amb el preu d'un altre i, a escala més general, a l'evolució dels preus dels productes importats en un país (o regió) en comparació amb els preus dels productes que aquest mateix país (o regió) exporta. El terme *Dutch disease* s'acostuma a emprar per a explicar el procés a partir del qual els recursos d'una economia es desplacen cap al sector exportador, generalment com a conseqüència d'un augment de la demanda de productes primaris. Des de finals del segle XVIII, el canvi tècnic i organitzatiu que estava tenint lloc al Regne Unit va permetre reduir els preus de les manufactures. Paral·lelament, a mesura que avançava el segle XIX i els països de l'Europa occidental s'industrialitzaven, la demanda de les matèries primeres i dels aliments disponibles a la perifèria –incloent-hi la perifèria europea– no va parar d'augmentar. Com a conseqüència, durant bona part del vuit-cents el **preu dels productes primaris va augmentar en relació amb el dels béns manufacturats**. Això podria haver provocat als països de la perifèria europea i, amb més o menys mesura, en altres àrees de la perifèria mundial, un desplaçament de recursos cap a la producció de béns primaris. A partir d'aquest mecanisme la difusió de la indústria moderna s'hauria alentit a les zones afectades per la *Dutch disease*.

El darrer quart del segle XIX, la difusió de la industrialització va experimentar, tanmateix, una nova empenta. I un nombre cada vegada més alt de països van començar a adoptar la tecnologia i els mètodes de producció propis de la indústria moderna. L'embranchada industrialitzadora no va ser casual i va coincidir en el temps amb canvis importants. Un d'aquests canvis cal relacionar-lo amb el fet que cada vegada hi havia més països que eliminaven algunes de les traves per a l'inici de la industrialització. A la dècada de 1860 la servitud i el feudalisme es van abolir a Rússia, al sud d'Itàlia o al Japó. L'altre és l'inici d'un seguit de mesures de política econòmica afavoridores de la industrialització. Així, al llarg de les dues darreres dècades del segle XIX, i com explicarem més endavant, la majoria de *late comers* (i també molts d'altres que no ho eren) van augmentar els aranzels als productes manufacturats vinguts de l'exterior, en un intent per fomentar el desenvolupament de la indústria del país. Imitaven així el que havien fet molts *first comers*, incloent-hi el Regne Unit, en les seves primeres fases de desenvolupament. Finalment, els termes d'intercanvi també es van modificar al llarg de les tres o quatre dècades finals del segle XIX: els preus dels productes primaris van deixar d'augmentar en relació amb els manufacturats. Es tracta d'un canvi rellevant, més favorable al desenvolupament

de l'activitat industrial. Però la dècada de 1870 també va estar marcada per una profunda transformació tecnològica: l'inici de la **Segona Revolució Tecnològica** (SRT), la qual mereix una mica d'atenció.

## 1.2. La Segona Revolució Tecnològica (SRT)

Per al període posterior a 1750, les anàlisis referides al canvi tècnic en perspectiva històrica distingeixen entre **tres grans revolucions tecnològiques**: la primera, que s'inicia el darrer terç del segle XVIII, i que cal associar, sobretot, a la introducció de l'energia del vapor; la segona, que comença el darrer quart del segle XIX, i la tercera, que s'inicia al llarg de les tres darreres dècades del mil·lenni passat i que s'ha de relacionar amb les telecomunicacions, la informàtica, la microelectrònica, la biotecnologia o la genètica. El pas d'una revolució a una altra s'explica a partir de diversos factors. En el cas de la SRT, s'ha de vincular a l'**esgotament dels beneficis** derivats de les tecnologies pròpies de la Primera Revolució Tecnològica (PRT), el qual es va fer evident a partir de la dècada de 1870. En aquest context, va augmentar l'interès per desenvolupar noves fonts d'energia, noves tecnologies, nous sectors i noves formes d'organitzar la producció i la comercialització.

Això va donar lloc a un **nou paradigma tecnològic** (la SRT), en què l'**educació tècnica** i el **coneixement científic** van esdevenir molt més importants del que ho havien estat durant la Primera Revolució Tecnològica (PRT). En l'àmbit energètic, les novetats principals de la SRT van ser el petroli i l'electricitat, i els seus corresponents convertidors energètics, el motor de combustió interna i el motor elèctric. Pel que fa als sectors emergents, la indústria de l'acer i la química orgànica van experimentar una forta expansió. I el mateix es podria dir del sector de l'automòbil i de la producció d'electrodomèstics. La indústria de l'automòbil, a més, aviat quedaria associada a canvis fonamentals pel que fa a l'organització del treball. En aquest àmbit, dos són els noms propis i dos són els conceptes que cal destacar. El primer és el de Frederick Taylor (1856-1915), que va desenvolupar **nous mètodes d'organització del treball** amb l'objectiu d'augmentar la productivitat dels treballadors, en el que s'ha anomenat *organització científica del treball*. El segon és el de Henry Ford (1863-1947), que l'any 1908 va introduir la **cadena de muntatge** a la indústria automobilística i, d'aquesta manera, va abaratir el cost de producció i el preu de venda i va iniciar la producció a gran escala de cotxes.

La **producció en massa** i la **consolidació d'empreses de grans dimensions** també són elements definidors dels sectors propis de la SRT, més intensius en capital i on les economies d'escala tenen més importància que en la PRT. El creixement de les empreses va necessitar canvis en la gestió i l'organització empresarials, entre els quals destaquen la separació entre la propietat i la direcció, l'organització en departaments especialitzats i el desenvolupament de noves tècniques i criteris comptables. Més capacitat per a augmentar la producció portava a un augment en la necessitat de vendre. Des de la segona meitat del segle XIX, els processos de comercialització i venda també van presentar



En l'àmbit energètic, les novetats principals de la Segona Revolució Tecnològica van ser el petroli i l'electricitat.

novetats importants. Les tècniques modernes de màrqueting associades a l'ús de la marca i de la publicitat van avançar de manera ràpida, mentre que en la distribució de béns al detall van sorgir cadenes de botigues, grans magatzems i sistemes de venda per correu.

L'electricitat i els avenços de la SRT van beneficiar els països que fins aleshores havien estat industrialment endarrerits. Noruega i Suècia van ser dos casos clars. Afavorits per recursos hidràulics abundants i molt més moderns que la majoria de *late comers*, tots dos països aviat van utilitzar la hidroelectricitat i els motors elèctrics per a mecanitzar els processos productius i per a desenvolupar nous sectors. En certa manera, l'emergència de nous sectors i noves energies permetien alterar alguns dels requisits fins aleshores necessaris per a iniciar amb èxit un procés industrial.

Però aquests mateixes transformacions també van contribuir a provocar canvis de lideratge entre els països en què la industrialització havia arrelat amb més intensitat. La vigília de la Primera Guerra Mundial, la producció industrial agregada d'**Alemanya** ja era més gran que la de Gran Bretanya, la qual estava experimentant una desacceleració del seu creixement des de les dècades finals del segle XIX. Mentrestant, els **Estats Units** havien assolit cap al 1910 un nivell de producció industrial *per capita* superior al britànic i al de qualsevol altre país del món. I també una riquesa per persona (mesurada a partir del PIB *per capita*) més elevada que en cap altre indret de l'economia nord-atlànica i d'enlloc (taula 4).

Taula 4. El PIB *per capita* a Europa i les "Noves Europes", 1820-1913

Països/regions	Nivells (en dòlars internacionals) Geary-Khamis de 1990			Taxes de creixement anual acumulatiu (%)		Nivells en relació amb els Estats Units d'Amèrica (EUA = 100)		
	1820	1870	1913	1820-1870	1870-1913	1820	1870	1913
<b>Europa nord-occidental</b>								
Alemanya	1.077	1.839	3.648	1,1	1,6	85,7	75,2	68,8
Àustria	1.218	1.863	3.465	0,9	1,5	96,9	76,2	65,4
Bèlgica	1.319	2.692	4.220	1,4	1,1	104,9	110,1	79,6
Dinamarca	1.274	2.003	3.912	0,9	1,6	101,3	81,9	73,8
França	1.135	1.876	3.485	1,0	1,5	90,3	76,7	65,7
Irlanda	877	1.775	2.736	1,4	1,0	69,8	72,6	51,6
Països Baixos	1.838	2.757	4.049	0,8	0,9	146,2	112,8	76,4
Regne Unit	1.706	3.190	4.921	1,3	1,0	135,7	130,5	92,8
Suïssa	1.090	2.102	4.266	1,3	1,7	86,7	86,0	80,5
<b>Escandinàvia</b>								

n. d.=no es disposa de dades.

Font: A. Maddison, a partir de les sèries disponibles a <http://www.ggd.net/maddison/>.

Països/regions	Nivells (en dòlars internacionals) Geary-Khamis de 1990			Taxes de creixement anual acumulatiu (%)		Nivells en relació amb els Estats Units d'Amèrica (EUA = 100)		
	1820	1870	1913	1820-1870	1870-1913	1820	1870	1913
Finlàndia	781	1.140	2.111	0,8	1,4	62,1	46,6	39,8
Noruega	801	1.360	2.447	1,1	1,4	63,7	55,6	46,2
Suècia	819	1.359	3.073	1,0	1,9	65,1	55,6	58,0
<b>Europa del sud</b>								
Espanya	1.008	1.207	2.056	0,4	1,2	80,2	49,4	38,8
Grècia	641	880	1.592	0,6	1,4	51,0	36,0	30,0
Itàlia	1.117	1.499	2.564	0,6	1,3	88,8	61,3	48,4
Portugal	923	975	1.250	0,1	0,6	73,4	39,9	23,6
<b>Europa oriental</b>								
Albània	n. d.	446	811	n. d.	1,4	n. d.	18,2	15,3
Bulgària	n. d.	840	1.534	n. d.	1,4	n. d.	34,4	28,9
Hongria	n. d.	1.092	2.098	n. d.	1,5	n. d.	44,7	39,6
Iugoslàvia	n. d.	599	1.057	n. d.	1,3	n. d.	24,5	19,9
Polònia	n. d.	946	1.739	n. d.	1,4	n. d.	38,7	32,8
Romania	n. d.	931	1.741	n. d.	1,5	n. d.	38,1	32,8
Rússia	688	943	1.488	0,6	1,1	54,7	38,6	28,1
Txecoslovàquia	849	1.164	2.096	0,6	1,4	67,5	47,6	39,5
<b>"Noves Europes"</b>								
Austràlia	518	3.273	5.157	3,8	1,1	41,2	133,9	97,3
Canadà	904	1.695	4.447	1,3	2,3	71,9	69,3	83,9
Estats Units	1.257	2.445	5.301	1,3	1,8	100,0	100,0	100,0
Nova Zelanda	400	3.100	5.152	4,2	1,2	31,8	126,8	97,2
<b>Europa occidental</b>	1.194	1.953	3.457	1,0	1,3	95,0	79,9	65,2
<b>Europa oriental</b>	683	937	1.695	0,6	1,4	54,3	38,3	32,0
<b>"Noves Europes"</b>	1.202	2.419	5.233	1,4	1,8	95,6	99,0	98,7

n. d.=no es disposa de dades.

Font: A. Maddison, a partir de les sèries disponibles a <http://www.ggdc.net/maddison/>.

Sense negar la influència d'altres factors, una part dels canvis de lideratge que acabem d'esmentar cal relacionar-los amb el grau en què cada país va aconseguir desenvolupar i incorporar la tecnologia i els sectors propis de la SRT. Alemanya i els Estats Units ho van fer d'una manera força decidida, gràcies a una dotació de recursos naturals favorable i a un intens desenvolupament

de l'ensenyament tècnic i del coneixement científic. Com a conseqüència, els Estats Units es van erigir en el país de l'economia nord-atlàntica –i del món– amb una renda *per capita* més elevada. La Gran Bretanya representa el revers de la moneda. Amb una educació tècnica menys desenvolupada, l'antic "taller del món" tenia, a més, una estructura bancària i una organització empresarial que probablement no es van revelar com les més adequades per a estimular el pas cap a un nou model tecnològic. I potser més important encara, la intensitat amb què s'havien implantat les tecnologies i els sectors propis de la Primera Revolució Tecnològica (PRT) feia més difícil l'adopció del nou paradigma tecnològic.

Taula 5. L'avantatge comparatiu revelat al Regne Unit, els Estats Units i Alemanya, 1899 i 1913

Regne Unit		Estats Units d'Amèrica		Alemanya	
1899	1913	1899	1913	1899	1913
1. Ferrocarrils i vaixells	1. Ferrocarrils i vaixells	1. Maquinària agrícola	1. Metalls no ferrosos	1. Llibres i pel·lícules	1. Productes elèctrics
2. Ferro i acer	2. Tèxtils	2. Metalls no ferrosos	2. Maquinària agrícola	2. Béns de luxe	2. Llibres i pel·lícules
3. Tèxtils	3. Ferro i acer	3. Productes elèctrics	3. Maquinària industrial	3. Productes metàl·lics	3. Fusta i cuir
4. Maquinària industrial	4. Begudes alcohòliques i tabac	4. Automòbils i avions	4. Automòbils i avions	4. Productes químics	4. Maquinària industrial
5. Maquinària agrícola	5. Maquinària industrial	5. Maquinària industrial	5. Productes elèctrics	5. Fusta i pell	5. Productes químics

Font: elaboració pròpia a partir de Crafts (1989)

Les dades disponibles sobre avantatge comparatiu revelat informen sobre l'especialització industrial de l'economia britànica (taula 5). Abans d'acabar el segle XIX, el Regne Unit estava especialitzat en l'exportació de vaixells, ferrocarrils, ferro o productes tèxtils, sectors característics de la PRT. L'any 1913 aquestes encara eren les branques principals en què la indústria britànica mostrava un avantatge comparatiu. A més, en algunes, com la producció de vaixells, mantenia el lideratge mundial.

La situació d'Alemanya era ben diferent. Coincidint amb la unificació política del país (1871), el sector industrial va experimentar un fort desenvolupament a partir de la dècada de 1870, sobretot gràcies al creixement de sectors com la química orgànica, l'acer o la construcció de material elèctric, intensius en capital i que exigien empreses de grans dimensions per a aprofitar les economies d'escala. Caracteritzada a més per una estructura cartelitzada, els bancs i l'Estat van exercir un paper important en el procés d'industrialització alemany. Els primers finançaven el sector industrial, mentre que els poders públics protegien la indústria i invertien en educació. En aquest context, potser no és sor-

#### Estructura cartelitzada

L'estructura cartelitzada apareix quan determinades empreses d'un mateix sector acorden eliminar la competència i així poder exercir un poder de mercat que li permeti fixar les condicions de compra o de venda, i obtenir d'aquesta manera beneficis extraordinaris.



prenent que **Alemanya** hagués orientat de manera decidida les seves exportacions cap a nous i dinàmics sectors econòmics, com els **productes elèctrics** o els **químics**.

### 1.3. Models d'industrialització vuitcentista al Vell Continent

La comparació que acabem de realitzar posa de manifest un tema important: no tots els països que es van industrialitzar ho van fer seguint un mateix model. La perspectiva sobre el procés d'industrialització i la seva difusió s'ha anat modificant al llarg del temps. Les anàlisis més tradicionals situaven el cas britànic com a paradigma i interpretaven el procés d'industrialització de la resta com un intent d'emulació. La realitat era, tanmateix, una altra. Els models d'industrialització van variar molt notablement entre uns i altres països. La indústria tèxtil cotonera o la del ferro, crucials en la Revolució Industrial anglesa, no sempre van tenir un protagonisme tan elevat en altres indrets. La intensitat en l'ús del carbó mineral com a font d'energia, central per a explicar la industrialització britànica, va variar en altres països, segons l'existència de fonts d'energia alternatives. La intervenció de l'estat en el procés d'industrialització, que s'ha considerat relativament moderada en el "taller del món", va resultar clau en la industrialització d'altres països.

Per què la industrialització va seguir models tan diferents? Una resposta a aquesta qüestió la va donar **Alexander Gerschenkron** (1904-1978), en el que probablement ha estat la interpretació més influent de la industrialització europea del segle XIX. Nascut a Odessa (Ucraïna) i emigrat finalment als Estats Units, l'any 1948 Gerschenkron va ingressar a la Universitat de Harvard, on es va especialitzar en història econòmica. La seva contribució principal versa sobre el concepte de *retard econòmic relatiu* i se centra en les condicions econòmiques d'una societat en el temps en què es comença a industrialitzar. Gerschenkron estableix un seguit de proposicions sobre aquesta qüestió. Assenyala, entre d'altres, que com més endarrerida sigui una economia:

- a) més important serà el paper de l'estat, que actua com a substitut d'empresaris privats;
- b) més important serà l'acció de les institucions financeres, encarregades de mobilitzar un capital escàs cap al sector industrial;
- c) més orientada estarà cap a la producció de béns de capital, una resposta a la manca de demanda per part dels consumidors;
- d) més gran serà la mida de les empreses, en part com a conseqüència de l'orientació productiva;
- e) més pensió tindrà a importar tecnologia.

Els plantejaments de Gerschenkron no sempre han trobat confirmació. Però, amb matisos i excepcions, encara semblen força útils per a explicar la pauta general de la industrialització europea del segle XIX.



A l'inici del segle XX els Estats Units es van erigir en el país amb una renda *per capita* més elevada a tot el món.

#### 1.4. Cloenda: industrialització i creixement econòmic

En definitiva, a mesura que avançava el segle XIX la indústria augmentava la seva presència al Vell Continent i en algunes altres parts del món. El procés no va ser ni homogeni ni universal. La vigília de la Gran Guerra, en alguns països la indústria ja havia arrelat amb força. En d'altres, el sector industrial continuava essent menys important que l'agrari. I la resta del món, o bé patia un procés de desindustrialització, o bé encara es mantenia fora del procés d'implantació d'una indústria moderna.

Taula 6. Països amb el producte interior brut (PIB) *per capita* més elevat l'any 1913

<b>País</b>	<b>PIB/capita</b>
1. Estats Units	5,301
2. Austràlia	5,157
3. Nova Zelanda	5,152
5. Regne Unit	4,921
5. Canadà	4,447
6. Suïssa	4,266
7. Bèlgica	4,220
8. Països Baixos	4,049
9. Dinamarca	3,912
10. Argentina	3,797
11. Alemanya	3,648
12. França	3,485
13. Àustria	3,465
14. Uruguai	3,310
15. Suècia	3,073
16. Xile	2,988
17. Irlanda	2,736
18. Itàlia	2,564
19. Noruega	2,447
20. Finlàndia	2,111
21. Hongria	2,098

Font: A. Maddison, a partir de les sèries disponibles a <http://www.ggd.net/maddison/>

Taula 7. Països amb l'índex de desenvolupament humà (IDH) més elevat l'any 1913

País	IDH
1. Nova Zelanda	0,711
2. Austràlia	0,696
3. Dinamarca	0,660
4. Països Baixos	0,649
5. Canadà	0,646
6. Regne Unit	0,644
7. Suïssa	0,643
8. Estats Units	0,643
9. Suècia	0,641
10. Noruega	0,631
11. Alemanya	0,614
12. França	0,607
13. Irlanda	0,599
14. Bèlgica	0,590
15. R. Txeca	0,541
16. Uruguai	0,529
17. Argentina	0,511
18. Hongria	0,507
19. Àustria	0,501
20. Itàlia	0,485
21. Japó	0,466

Font: A. Maddison, a partir de les sèries disponibles a <http://www.ggd.c.net/maddison/>

Què passava amb els països on l'activitat manufacturera encara era modesta en termes de creixement econòmic? Les dades existents referides al Vell Continent suggereixen una relació positiva entre el percentatge de població ocupada fora del sector agrari i els ingressos *per capita*.

Dit d'una altra manera, el creixement econòmic es produïa paral·lelament al canvi estructural i, en concret, a la **capacitat per a reassignar els recursos** des dels sectors de baixa productivitat relativa, com era l'agricultura, cap a altres de productivitat més elevada, com ara la indústria o els serveis.

Això no vol dir, però, que abans de 1914 el camí del creixement econòmic no més pogués estar associat al de la industrialització. La taula 6 relaciona els 21 països que l'any 1913 tenien una renda *per capita* més elevada. Aquesta informació està complementada amb estimacions referides a l'índex de desenvolupament humà (IDH), que donen una perspectiva més acurada del benestar. Inclou tant països del Vell Continent com de fora d'Europa. Pel que fa al PIB *per capita*, al capdamunt d'aquesta llista trobem els Estats Units, el país amb un nivell d'industrialització *per capita* més elevat del món. En llocs destacats figuren també el Regne Unit, el líder industrial del segle XIX, i els anomenats *first comers* i alguns *late comers*. Però també hi trobem països que van assolir un nivell d'industrialització comparativament feble, com era el cas d'Austràlia, Nova Zelanda, l'Uruguai o l'Argentina. A més, els dos primers països esmentats ocupaven el primer lloc en termes d'IDH. Considerats globalment, aquests eren països amb abundància de terra i escassetat relativa de mà d'obra. Aquesta dotació factorial va afavorir la producció de béns primaris per a l'exportació, un procés que va permetre un fort creixement econòmic. Per a entendre aquest fet és imprescindible analitzar l'altre fenomen més característic de l'economia del segle XIX: la Primera Globalització.

#### Índex de desenvolupament humà

Mesura emprada habitualment en l'actualitat per les Nacions Unides en els seus informes de desenvolupament humà al món. L'IDH és un índex compost que inclou tres components: l'ingrés (PIB *per capita*), la longevitat (esperança de vida) i l'educació (alfabetització-escolarització), i que pren valors entre un mínim de 0 i un màxim d'1.

## 2. La Primera Globalització i els seus determinants

A conseqüència de la mateixa industrialització, el que anomenem **Primera Globalització** va ser efectivament l'altre gran protagonista en la transformació de l'economia mundial del segle XIX.

La **globalització** es pot definir de diverses maneres. La majoria d'economistes i historiadors econòmics l'han definit com el procés d'integració dels mercats de béns i factors a escala mundial, un procés que, va transcórrer paral·lel a un fort creixement dels moviments internacional de mercaderies, persones i capitals.

### 2.1. El creixement del comerç i la integració del mercat de béns

Pel que fa al comerç de productes, el volum d'exportacions mundials va augmentar gairebé a una taxa del 4% anual entre 1820 i 1913, un ritme de creixement superior al de períodes precedents i també al de la producció mundial (taula 8). De la mateixa manera, les evidències disponibles sobre el nivell de preus a diverses regions del món mostren efectivament una **integració intensa dels mercats de béns** des d'abans de 1870, la qual va continuar després d'aquesta data.

#### Integració del mercat de béns

Per posar dos exemples, durant les quatre dècades anteriors a l'esclat de la Primera Guerra Mundial, la diferència del preu del jute entre Londres (Regne Unit) i Bombai (Índia) es va reduir en 37 punts percentuals i la del blat entre Liverpool (Regne Unit) i Chicago (Estats Units) en 42 punts.

Taula 8. El valor de les exportacions mundials a preus constants, 1820-1998

Any	Índex	%
1820	14	1,0
1870	100	4,6
1890	219	6,0
1913	422	7,9
1929	664	9,0
1950	587	5,5
1973	3.358	10,5
1998	11.554	17,2

Números índex 1870 = 100 i percentatges sobre el PIB mundial

Font: elaboració pròpia a partir de Maddison (2001, pàg. 363), complementat per als anys 1820, 1890 i 1929 amb Maddison (1995, pàg. 239) i Crafts (2000, pàg. 26)

Per què va créixer tant el comerç i també es va produir un procés d'integració en el mercat de béns? Sense negar la influència d'altres factors, la **disminució dels costos de transport** i la **reducció dels aranzels** estan en la base de tots dos fets. Pel que fa als costos de transport, la disminució que van experimentar

és inseparable dels avenços tecnològics de la Revolució Industrial, sobretot de la màquina de vapor. En l'àmbit de la navegació, el vaixell de vapor (1807) va esdevenir la innovació principal del segle XIX. La seva difusió va ser, però, lenta i es pot dividir en dues etapes. Durant la primera meitat del segle XIX, el vaixell de vapor es va utilitzar, sobretot, en el comerç regional i en el transport de béns de valor elevat, el qual es feia per rius, llacs, mars interiors (Bàltic i Mediterrani) i canals, la construcció dels quals s'havia accelerat entre 1750 i 1850 a la Gran Bretanya, França o els Estats Units.

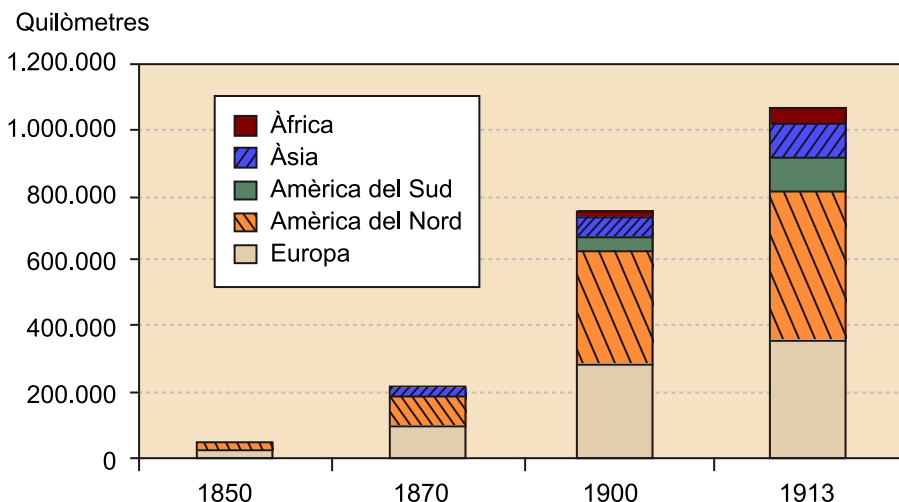
A partir de la dècada de 1860, l'ús del vaixell de vapor es va estendre al comerç internacional de llarga distància. En aquest procés, dos són els factors que més hi van contribuir. El primer s'ha de relacionar amb el desenvolupament d'un seguit d'**innovacions tecnològiques**, particularment la construcció de vaixells de ferro i de la màquina de vapor de doble expansió. El segon té molt a veure amb l'**obertura del canal de Suez** l'any 1869. El nou canal, que reduïa la distància entre Europa i Àsia en unes 4.000 milles, permetia superar les dificultats d'aprovisionament de combustible, un aspecte que havia limitat l'ús del vaixell de vapor en les rutes entre el Vell Continent i les llunyanes terres asiàtiques.

La màquina de vapor no solament es va aplicar al transport marítim. També es va aplicar al transport terrestre. El 1814, el britànic **George Stephenson** va construir la primera locomotora, i el 1825 es va inaugurar la **primera línia de ferrocarril** entre les localitats angleses de Stockton i Darlington. Des d'aleshores, la construcció de la xarxa ferroviària i l'ús d'aquest mitjà de transport, si bé amb intensitat diferent segons els països, es va expandir extraordinàriament a Europa i Amèrica del Nord, i va contribuir d'aquesta manera a la integració dels mercats interiors, a l'estímul de la indústria del ferro i l'acer i, en general, al creixement econòmic. L'any 1869 els Estats Units ja havien construït una línia transcontinental, que unia la costa est amb l'oest. A Europa, països com Bèlgica i la Gran Bretanya havien assolit densitats de la xarxa de ferrocarrils superiors als 90 km per cada 1.000 km<sup>2</sup> de superfície, gairebé quatre vegades més que la mitjana europea i unes deu vegades més que als Estats Units. Entre 1870 i 1910, la densitat de la xarxa s'havia multiplicat per 2,8 al Vell Continent, gairebé el mateix augment que a Bèlgica (2,9), més del que ho havia fet el Regne Unit (1,5), però molt per sota de l'increment experimentat als Estats Units (6,7), el país del món que tenia més quilòmetres de línia fèrria construïts.



El canal de Suez. Al segle XIX el creixement del comerç i la integració en els mercats de béns va ser molt notable.

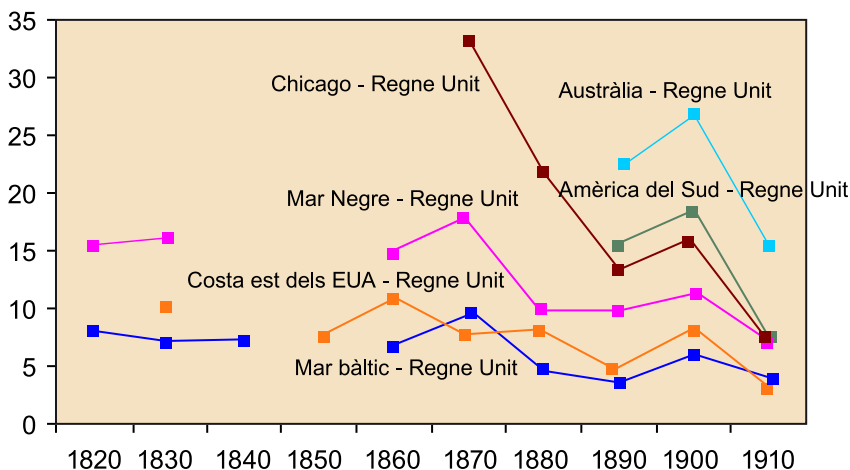
Figura 2. L'evolució de la xarxa ferroviària a diversos continents (1850-1913)



Font: Rodríguez, Comtois i Slack (2009), <http://people.hofstra.edu/geotrans/eng/ch2en/conc2en/raillevel.html>, a partir de Rioux (1989)

L'augment de la xarxa ferroviària també va ser molt intens a l'Amèrica Llatina, Àsia (especialment l'Índia) i Àfrica (sobretot Sud-àfrica), en gran manera gràcies a les inversions britàniques i, en segon lloc, franceses. Tot i això, vers el 1913 aquestes tres àrees geogràfiques, que tenien unes el 66% de tota la població mundial, concentraven menys del 20% de tota la xarxa ferroviària construïda al món (figura 2) i tenien unes densitats de xarxa molt per sota de les d'Europa i els Estats Units. En la major part d'aquestes regions, l'objectiu principal del ferrocarril era connectar les zones de producció de matèries primeres de l'interior amb els ports d'embarcament. Això no significa en si mateix un fet negatiu. En el cas de l'Amèrica Llatina el ferrocarril va tenir un impacte molt favorable en el creixement econòmic de la regió.

Figura 3. El factor nòlit en el comerç internacional de blat, 1820-1910



Preu del transport com a percentatge del preu del blat  
 Font: Findlay i O'Rourke (2007, pàg. 383)

No cal insistir-hi més. Al llarg del segle XIX, el comerç de mercaderies es va poder beneficiar d'avenços importants en el **transport marítim i terrestre**. I el mateix es pot dir de la **tecnologia de la refrigeració**, que des de la dècada de 1870 va permetre l'exportació a gran escala de productes peribles, com ara la

carn. A totes aquestes transformacions, cal afegir-hi les referides a les **comunicacions**. En efecte, a finals del vuit-cents ja era possible utilitzar el telègraf (Samuel Morse, 1832), el telèfon (Alexander Graham Bell, 1876) i la ràdio (Guglielmo Marconi, 1895) en la comunicació a llarga distància. D'aquestes innovacions, el telègraf elèctric és potser el que mereix més atenció. Utilitzat comercialment des de 1837, a mitjan segle XIX la majoria de ciutats d'Europa i dels Estats Units estaven connectades per cables telegràfics, cosa que representava la possibilitat d'una comunicació pràcticament immediata. El 1866, a més, es va aconseguir instal·lar amb èxit el primer cable transoceànic i, d'aquesta manera, es garantia una comunicació ràpida entre les dues bandes de l'Atlàntic. El temps en la **transmissió de notícies** es va reduir espectacularment, un aspecte molt positiu per a la integració de l'economia internacional. I també per a la navegació marítima, que ara es podia informar puntualment sobre l'estat de les rutes i sobre la possibilitat de càrrega.

En l'aplicació del vapor al transport terrestre i marítim, cal esmentar l'obertura de noves rutes, les millores en la transmissió d'informació a llarga distància i la reducció dels costos del transport terrestre i marítim (figura 3). Aquesta és una de les palanques de la integració de mercats i del creixement del comerç. L'altra és la **reducció dels aranzels**. A la dècada de 1820, el proteccionisme dominava pràcticament arreu. A Europa, només alguns països de dimensions reduïdes, com Dinamarca o els Països Baixos, havien adoptat una política relativament liberal. Però de mica en mica la situació va canviar. A de la dècada de 1830, la legislació aranzelària britànica es va tornar cada vegada més lliurecanvista, una tendència que es va reforçar a partir de 1846. Aquest darrer any les autoritats britàniques van abolir les *Corn Laws*, unes lleis que havien estat promulgades l'any 1815 amb l'objectiu de protegir l'agricultura del país. La mateixa tendència lliurecanvista la trobem en molts altres països europeus.

L'any 1860 representa un nou pas en el procés d'obertura comercial. El gener d'aquell mateix any se signava el **tractat Cobden Chevalier** entre el Regne Unit i França. Amb aquest tractat, tots dos països decidien una reducció substancial de les tarifes aranzelàries i, en el cas d'Anglaterra, es permetia que molts productes francesos s'importessin lliures d'aranzels. Aquest tractat introduïa la clàusula de nació més afavorida, que establia que les rebaixes que es concedien a un país eren automàticament aplicades a països tercers. Després del tractat Cobden Chevalier, la signatura de tractats comercials i la inclusió de la clàusula de nació més afavorida es va generalitzar, cosa que reforçava l'avenç del lliurecanvisme al Vell Continent.



La reducció aranzelària va ser clau per a engegar el procés globalitzador al segle XIX.

Taula 9. Nivells de protecció *ad valorem* a diversos països europeus cap a 1913

Països	Tots els béns	Blat	Manufactures
Rússia	27,0	0,0	84,0
Grècia	26,6	37,0	n. d.

Drets aranzelaris com a % del valor de les importacions.

(<sup>1</sup>): quan segons la font les dades discrepen s'ha calculat la mitjana; n. d.: no es disposa de dades.

Fonts: Federico i Tena (1998, pàg. 96) i Bairoch (1989, pàg. 76).



Països	Tots els béns	Blat	Manufactures
Portugal	24,7	Prohibitiu	n. d.
Bulgària	15,1	3,0	22,0
Espanya	14,9	43,0	37,5*
Sèrbia	14,8	27,0	20,0
Romania	12,1	1,0	28,0
Noruega	11,4	4,0	n. d.
Itàlia	9,6	40,0	19,0*
França	8,8	38,0	20,5*
Suècia	8,1	28,0	22,5*
Àustria-Hongria	7,0	35,0	19,0*
Alemanya	6,3	36,0	13,0
Dinamarca	4,5	0,0	14,0
Suïssa	4,5	2,0	8,5*
Regne Unit	4,2	0,0	0,0
Bèlgica	1,4	0,0	9,0
Països Baixos	0,4	0,0	4,0

Drets aranzelaris com a % del valor de les importacions.

(<sup>1</sup>): quan segons la font les dades discrepen s'ha calculat la mitjana; n. d.: no es disposa de dades.  
 Fonts: Federico i Tena (1998, pàg. 96) i Bairoch (1989, pàg. 76).

Però aquest avenç no va ser indefinit. El procés d'obertura comercial es va aturar des de finals de la dècada de 1870: una reacció al mateix procés de globalització. La reducció dels preus del transport i la integració dels mercats mundials van acabar provocant que els preus i les rendes en el sector agrari experimentessin una disminució important, un fenomen conegut amb el nom de *crisi agrària finisecular*. En aquest context, els propietaris agraris van fer pressió per augmentar els aranzels als productes importats. I ho van aconseguir especialment on tenien més influència econòmica i política, com era el cas del sud d'Europa, d'Alemanya o de França (taula 8).

Els aranzels sobre els productes agraris no van ser els únics que van augmentar. El mateix va passar amb els **productes industrials**, una conseqüència de la competència creixent en els mercats mundials dels productes manufacturats i l'acceptació progressiva del principi de protecció de la indústria naixent<sup>1</sup>. Així, els aranzels sobre els productes industrials es van incrementar el doble o més en països com Espanya, Itàlia, Suècia o França. En canvi, al Regne Unit eren inexistents i relativament baixos a Suïssa, Bèlgica i, sobretot, els Països

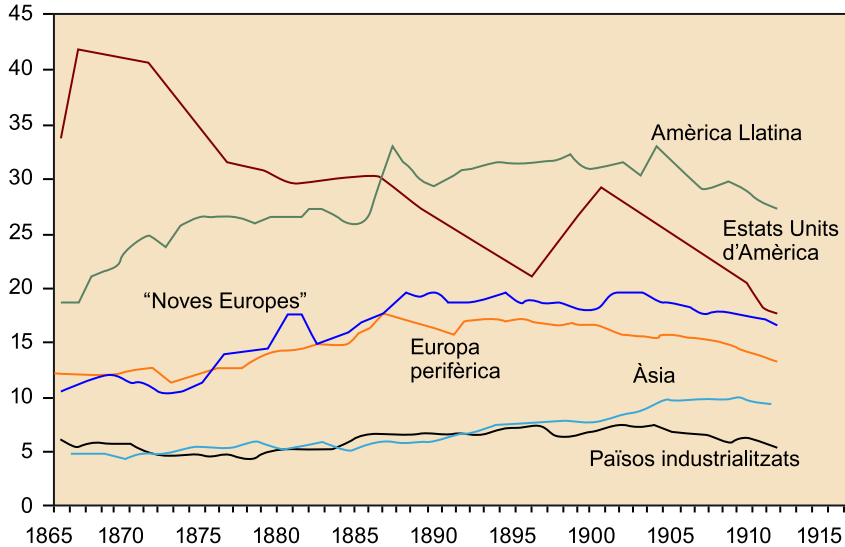
#### Crisi agrària finisecular

Durant el període de la Primera Globalització, al darrer terç del segle XIX, la reducció dels preus del transport i la integració dels mercats mundials van acabar provocant que els preus i les rendes en el sector agrari experimentessin una important disminució, un fenomen conegut amb el nom de *crisi agrària finisecular*.

<sup>(1)</sup>Protecció aranzelària durant el procés de foment de la indústria naixent. En aquest cas es busca que la indústria aconseguixi prou dimensió, de manera que pugui ser competitiva en el mercat domèstic primer, i en el mercat internacional després.

Baixos. No és gens estrany. A finals del segle XIX, el Regne Unit era el taller del món, mentre que la resta dels països esmentats eren petits i, per tant, molt dependents del comerç internacional.

Figura 4. Els aranzels a diverses regions del món abans de 1914



Equivalents *ad valorem*, valors mitjans regionals no ponderats  
Font: Coatsworth i Williamson (2004, pàg. 210)

Pel que fa a altres àrees del món, l'evolució de les polítiques comercials va estar lluny de presentar una evolució homogènia. La figura 4 ho posa de manifest. El lliurecanvisme va avançar a Àsia, però de manera imposada. Entre 1842 i 1855 les potències europees obligaven a situar els aranzels dels països asiàtics per sota del 5%. Això és el que va passar, per exemple, a la Xina. A partir de 1842, i tal com es detallarà posteriorment, les potències occidentals van forçar aquest país a obrir els seus ports a l'exterior i a mantenir un aranzels relativament baixos. I el mateix va passar amb el Japó a partir de 1853, si bé en aquest darrer país els aranzels van augmentar des de finals de la dècada de 1890 i, sobretot, a partir de 1911, moment en què el país va aconseguir plena independència comercial. Considerat el continent asiàtic en conjunt, però, els aranzels es van mantenir relativament baixos.

No es pot dir el mateix dels Estats Units, les "Noves Europes" i l'Amèrica Llatina. Als Estats Units, els aranzels es van reduir entre la dècada de 1840 i la guerra de Secessió (1861-1865) i ho van tornar a fer des de principis de la dècada de 1870. Tot i això, cap al 1913 aquest país encara mantenia un nivell aranzelari més elevat que els països del Vell Continent. Austràlia, el Canadà i, en menor mesura, Nova Zelanda també eren països on les polítiques comercials proteccionistes s'havien obert camí, com ho demostra el fet que entre les dècades de 1870 i les de 1890 els aranzels van augmentar de manera important. A la base d'aquesta política comercial cal trobar-hi, en general, la voluntat de promoció i de protecció dels sectors industrials emergents. L'Amèrica Llatina s'estava convertint en una regió cada vegada més proteccionista i acabarà assolint els nivells aranzelaris més alts del món abans de la Primera Guerra Mundial. Però, en aquesta regió, potser més que la promoció de la indústria, el que explica el

proteccionisme, és sobretot un altre fet: les necessitats financeres. Això convertia els aranzels (vigents tant en la importació com en l'exportació) en un mitjà per a obtenir ingressos.

Taula 10. L'estructura del comerç mundial el 1913

Països i regions	Participació en el comerç mundial (%)			Balança comercial (exportacions netes)		
	Exportacions	Imports	Total	Béns primaris	Manufactures	Total
Regne Unit	13,1	15,2	14,2	-1,836	1,150	-686
Europa NO	33,4	36,5	35,0	-2,830	1,523	-1,307
Resta d'Europa	12,4	13,4	12,9	104	-555	-451
Europa	59,0	65,1	62,2	-4,562	2,118	-2,444
EUA i Canadà	14,8	11,5	13,1	559	-157	402
Amèrica Llatina	8,3	7,0	7,6	936	-828	-52
Amèrica	23,1	18,5	20,7	1,495	-85	350
Oceania	2,4	2,4	2,4	326	-361	-35
Àfrica	3,7	3,6	3,6	373	-425	-52
Àsia	11,8	10,4	11,1	843	-786	57
<b>Total</b>	<b>100,0</b>	<b>100,0</b>	<b>100,0</b>	<b>-1,525*</b>	<b>-439*</b>	<b>-1,964*</b>

NO: nord-occidental (Alemanya, Àustria, Bèlgica, Dinamarca, Finlàndia, Holanda, Noruega, Suècia); EUA: Estats Units d'Amèrica; (\*) el comerç mundial no suma zero com a conseqüència de deficiències en la compilació dels fluxos comercials. Dades expressades en milions de dòlars.

Font: Lamartine Yates (1958, pàg. 226-232)

En definitiva, el procés d'obertura comercial, que a Europa havia començat a mitjan segle XIX, es va aturar a finals de la dècada de 1870. El proteccionisme es va tornar a imposar.

I, com a conseqüència, els aranzels van créixer pràcticament a tot arreu durant les dècades de 1880 i 1890. Però aquest canvi en la política comercial no va aturar el procés de globalització. Els costos de transport van continuar disminuint i, a més, es van produir un seguit de canvis que van afavorir els intercanvis comercials. Un dels més importants va ser, sens dubte, l'adopció del **sistema monetari internacional** basat en el patró or en un nombre creixent de països a partir de 1870, un tema que tractarem al final d'aquest apartat.

El que ara convé assenyalar és que la integració dels mercats de productes i el creixement del comerç mundial, combinats amb la industrialització d'Europa i els Estats Units, van acabar portant cap a una **forta divisió del treball**. Abans d'esclatar la Primera Guerra Mundial, el Regne Unit i l'Europa nord-occidental, que concentraven gairebé el 50% del tot el comerç mundial, eren expor-



Malgrat el creixement dels aranzels a les darreres dècades del segle XIX, els costos de transport van continuar disminuint i, a més, es van produir un seguit de canvis que van afavorir els intercanvis comercials.

tadors nets de productes manufacturats i importadors nets de productes primaris (taula 9). Els Estats Units i el Canadà tenien una situació inversa, si bé des de finals del segle XIX el dèficit exportador d'articles industrials va tendir a reduir-se en termes relatius. En canvi, l'Amèrica Llatina i Oceania, malgrat les polítiques de foment de la indústria, exportaven fonamentalment aliments i matèries primeres, aprofitant la forta demanda de productes primaris que la industrialització d'Europa havia originat. La situació d'Àfrica i Àsia era semblant, tot i que aquesta darrera regió exportava productes manufacturats per un valor molt superior al d'Àfrica, però també al de l'Amèrica Llatina i Oceania.

Confirmen aquestes pautes comercials la teoria estàndard del comerç internacional de Heckscher-Ohlin? Les zones amb abundància relativa de terra i/o recursos naturals (el Nou Món, Àfrica i Àsia) s'haurien especialitzat en la producció d'articles bàsics, aprofitant el seu avantatge comparatiu. L'especialització industrial del Regne Unit i l'Europa nord-occidental seria lògica atesa l'abundància relativa de mà d'obra i l'acumulació de treball qualificat. Aquesta interpretació necessita, però, alguns matisos. En primer lloc, una anàlisi més acurada dels fluxos comercials mostra com una part del comerç de productes manufacturats es feia entre els mateixos països industrialitzats. El Regne Unit i l'Europa nord-occidental, per exemple, concentraven el 73% de les exportacions mundials de productes manufacturats i el 33% de les importacions mundials d'aquests mateixos productes. És el que s'anomena **comerç intraindustrial**. Això sembla tenir poc a veure amb les dotacions factorials, i molt més amb la **diferenciació de productes** i la **competència imperfecta**, tal com assenyala la nova teoria del comerç internacional<sup>2</sup>.

<sup>(2)</sup>Aquesta teoria, que, entre altres, té com a impulsor Paul R. Krugman (1953, premi Nobel d'Economia el 2008), assenyala que l'existència de rendiments creixents a escala, la diferència de preferències entre consumidors i la diferenciació de productes o la política econòmica també expliquen les pautes d'especialització dels països en el comerç internacional.

### Teoria estàndard del comerç internacional de Heckscher-Ohlin

Els economistes suecs Eli Heckscher (1879-1952) i Bertil Ohlin (1899-1979, premi Nobel d'Economia l'any 1977) van donar molta importància a les diferències entre països pel que fa a l'abundància relativa dels factors de producció com a determinants del comerç i l'especialització en els mercats internacionals. En una situació de competència perfecta, economies constants a escala o iguals preferències dels consumidors, entre altres supòsits, la teoria de Heckscher-Ohlin predeu que un país tendirà als productes que utilitzin més intensament els factors dels quals té una oferta relativament abundant i viceversa.

Taula 11. L'avenç de l'imperialisme, 1876-1913

Potències colonials	Superfície de les colònies (milers de km <sup>2</sup> )		Població de les colònies (milions d'habitants)		Exportacions a les colònies (% exportacions totals)	
	1876	1913	1876	1913	1894-1903	1904-1913
Regne Unit	22.470	32.860	250	390	30,0	33,0
França	970	10.590	6	60	11,0	13,0
Països Baixos	2.020	2.020	25	50	5,0	5,0
Rússia	17.000	17.400	16	33	n. d.	n. d.
Portugal	600	2.080	2	9	n. d.	n. d.
Espanya	430	350	8	1	n. d.	n. d.

Exclou Dinamarca i Rússia. n. d. = no es disposa de dades  
Font: Beaud (1984, pàg. 196), Bairoch (1989, pàg. 105) i Zamagni (2001, pàg. 139)

Potències colonials	Superfície de les colònies (milers de km <sup>2</sup> )		Població de les colònies (milions d'habitants)		Exportacions a les colònies (% exportacions totals)	
	1876	1913	1876	1913	1894-1903	1904-1913
Alemanya	–	2.940	–	12	0,3	0,6
Bèlgica	–	2.360	–	7	n. d.	n. d.
Itàlia	–	1.520	–	2	0,3	2,0
Estats Units	–	310	–	12	n. d.	n. d.
Japó	–	290	–	22	3,0	8,0
<b>Món</b>	<b>26.500</b>	<b>55.400</b>	<b>300</b>	<b>570</b>	<b>n. d.</b>	<b>n. d.</b>

Exclou Dinamarca i Rússia. n. d. = no es disposa de dades  
Font: Beaud (1984, pàg. 196), Bairoch (1989, pàg. 105) i Zamagni (2001, pàg. 139)

En segon lloc, les pautes d'especialització comercial de finals del segle XIX també van estar condicionades per fenòmens aliens a les prediccions de la teoria estàndard del comerç internacional. Des de la dècada de 1870, el continent africà i bona part d'Àsia van ser conquerits i es van convertir en colònies de les potències econòmiques occidentals, especialment del Regne Unit i de França (taula 11). Era l'època de l'**imperialisme**. Les causes i les conseqüències d'aquestes conquestes territorials encara continuen essent discutides. Però un fet és evident: tots els països colonitzats estaven mancats d'autonomia pel que fa a l'establiment de la política comercial (i econòmica), la qual seguia els interessos de la metròpoli més que de la colònia. I això també influenciava l'orientació exportadora dels països colonitzats, tal com es veurà en l'apartat 4.

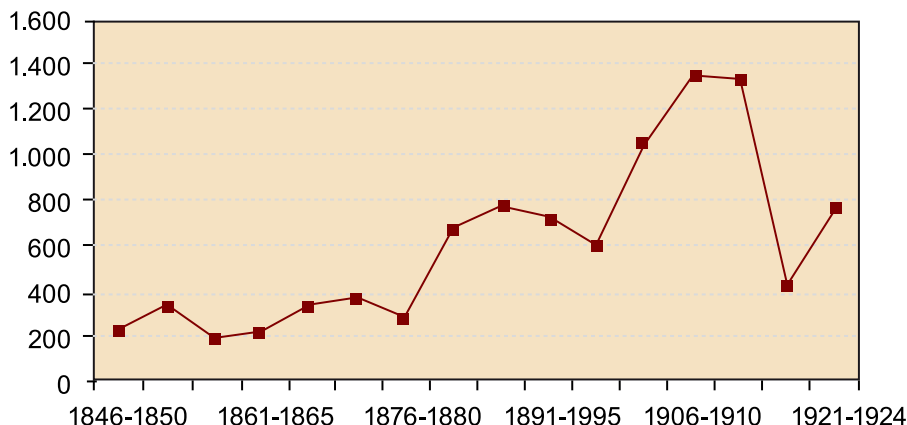


Tots els països colonitzats estaven mancats d'autonomia pel que fa a l'establiment de la política comercial i econòmica, la qual seguia els interessos de la metròpoli més que de la colònia.

## 2.2. L'emigració en massa i la integració del mercat de treball

Si al segle XIX el moviment de béns va augmentar, el de persones també. Entre 1820 i 1915, aproximadament 60 milions d'europaus van abandonar el Vell Continent en direcció al Nou Món. Aquest no va ser l'únic moviment massiu d'homes i dones a escala intercontinental. De manera temporal o permanent, indis, japonesos i xinesos també es van desplaçar, en alguns casos amb contractes i condicions properes a la servitud, en direcció a zones amb escassetat relativa de treball, que incloïen parts d'Àsia, d'Àfrica i els continents d'Amèrica i Oceania. L'emigració europea transoceànica és, però, la que ha estat més ben documentada i ens hi referirem en els paràgrafs següents.

Figura 5. Sortides d'emigrants des d'Europa, 1846-1924



Mitjanes anuals per quinquennis, en milers  
 Font: Ferenczi i Willcox (1929, pàg. 230-231)

En l'anàlisi de l'emigració europea, un aspecte previ crida l'atenció: la notable transformació que el fenomen migratori va experimentar durant el segle anterior a l'esclat de la Primera Guerra Mundial. En primer lloc, els fluxos d'emigrants es van accelerar a mesura que avançava el segle XIX: si a mitjan segle el nombre d'emigrants anuals era d'uns 300.000, després de 1900 aquesta xifra ja havia augmentat fins a un milió (figura 5). En segon lloc, l'origen i la destinació geogràfica dels emigrants es va ampliar notablement. Durant la primera meitat del mil vuit-cents, el Regne Unit i, a molta distància, Alemanya constituïen l'origen principal dels emigrants, els quals es dirigien preferentment cap als Estats Units i, de manera més modesta, cap a Oceania. En canvi, a partir de 1880, l'emigració del sud i de l'est d'Europa, amb Itàlia al capdavant, va créixer de manera espectacular i va acabar superant l'originària de l'Europa nord-occidental. Els **Estats Units** van continuar essent la destinació preferent dels emigrants europeus, però l'**Argentina** i el **Brasil** també van esdevenir països d'immigració importants (taula 12). Finalment, els emigrants de principis de segle XIX eren diferents dels de finals del mil vuit-cents. En un primer moment, el gruix de l'emigració estava format per camperols i artesans rurals, els quals emigraven en família amb l'objectiu d'aconseguir terra i establir-se de manera permanent en la seva nova destinació. Per contra, vers el 1900 la majoria d'emigrants ja eren **homes joves i solters**, menys formats i qualificats i amb una tendència a retornar al país d'origen més elevada.

Taula 12. Emigració europea i immigració al Nou Món, 1851-1915 (en percentatges)

Emigració europea per països i regions		
Països	1851-1880	1881-1915
Regne Unit	56,8	27,7
Alemanya	25,9	6,9
Àustria-Hongria	2,5	13,1
Itàlia	2,5	24,3

(\*): només inclou les Índies occidentals britàniques, el Brasil i l'Argentina.  
 Font: Kenwood i Loughheed (1972), edició en castellà (1990, pàg. 84-85).

Espanya i Portugal	3,7	19,9
<b>Regions</b>		
Europa nord-occidental	91,4	42,7
Europa del sud i est	8,6	57,3
<b>Total</b>	<b>100,0</b>	<b>100,0</b>
(milions)	(8,1)	(32,1)
<b>Immigració al Nou Món per països i regions</b>		
<b>Països</b>	<b>1851-1880</b>	<b>1881-1915</b>
Estats Units	68,1	59,4
Canadà	7,2	7,1
Austràlia i N. Zelanda	12,2	8,3
Brasil	4,0	8,1
Argentina	3,9	11,6
<b>Regions</b>		
Amèrica del Nord	75,3	66,5
Centre i Amèrica del Sud*	10,2	21,3
<b>Total</b>	<b>100,0</b>	<b>100,0</b>
(milions)	(11,4)	(36,6)

(\*): només inclou les Índies occidentals britàniques, el Brasil i l'Argentina.  
 Font: Kenwood i Loughheed (1972), edició en castellà (1990, pàg. 84-85).

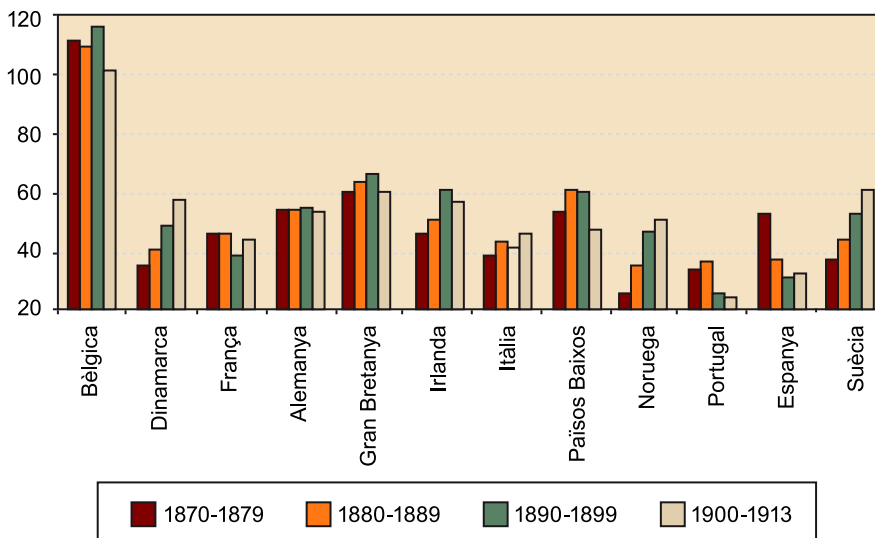
Les causes de les transformacions descrites són molt diverses. I no es poden destriar del que van ser els determinants principals de la gran emigració europea anterior a 1914. Els experts han destacat quatre grans grups de factors. El primer es pot relacionar genèricament amb l'existència de **factores d'expulsió** (*push factors*) al país d'origen i **factores d'atracció** (*pull factors*) al país de destinació, generalment vinculats a les condicions econòmiques. En aquest sentit, un fet és incontrovertible: al segle XIX els salaris eren més baixos al Vell Continent que a l'altra banda de l'Atlàntic, o bé a Oceania. Per exemple, a la dècada de 1870 el salari real d'un treballador britànic era menys del 60% del d'un treballador del Nou Món (figura 6). En bona mesura, aquesta diferència s'explica pel fet que el factor treball era relativament escàs a les zones d'immigració. Però aquesta no és una explicació suficient. En alguns països europeus, la diferència salarial amb Amèrica o amb altres zones demandants de treball eren més altes que les que hem assenyalat per al Regne Unit i, en canvi, la taxa d'emigració era comparativament modesta. Això ens obliga a considerar altres possibles explicacions del fenomen migratori.



Entre 1820 i 1915, aproximadament, 60 milions d'europeus van abandonar el Vell Continent en direcció al Nou Món.

El segon grup de determinants de l'emigració s'ha de vincular amb el **nivell de renda dels potencials emigrants**. De fet, uns ingressos molt reduïts podien acabar fent impossible el pagament del cost del passatge. Per tant, la reducció progressiva del preu del transport marítim va poder ajudar a superar aquest tipus de restriccions. Però no solament això. El nivell de desenvolupament econòmic d'un país (i d'una regió) també influïa en el fenomen migratori. La industrialització també tenia una altra dimensió: implicava trencar el vincle amb la terra, feia augmentar la dependència d'un salari i, a la llarga, podia augmentar la propensió a la mobilitat, inclosa l'emigració cap a l'exterior.

Figura 6. Diferències entre el salari real a Europa i als països de destinació dels emigrants europeus. 1870-1913



Països de destinació = 100  
Font: O'Rourke i Williamson (1999, pàg. 126)

El tercer determinant s'ha de relacionar amb el que habitualment s'anomena **cadena migratòria**. Les restriccions imposades per un nivell d'ingrés massa baix també es podien superar gràcies al suport d'amics i familiars emigrants, els quals podien ajudar a finançar el cost del viatge dels emigrants futurs, a més d'oferir informació bàsica a familiars i coneguts. Per tant, l'existència d'emigració prèvia contribuïa a l'augment de l'emigració futura.

### Itàlia

El cas de d'Itàlia és un bon exemple. Amb un PIB *per capita* inferior al dels veïns del nord, l'emigració italiana, tant en termes absoluts com en relació amb la població, va ser comparativament modesta fins a les dècades finals del segle XIX. A partir d'aleshores, la sortida d'emigrants es va accelerar, coincidint amb la difusió de la industrialització i el creixement de la renda *per capita* al país.

### Cadena migratòria

A la dècada de 1870, el 40% dels noruecs van emigrar amb un bitllet pagat per emigrants anteriors. Durant la dècada de 1880, aquest percentatge es va elevar al 50% en el cas dels suecs.



El quart determinant és el **creixement demogràfic**. Al segle XIX, la major part dels països del Vell Continent europeu es trobaven en plena transició demogràfica, de la qual parlarem en l'apartat 5. La conseqüència final va ser l'acceleració del creixement natural de la població europea al llarg del segle anterior a 1914. Aquest creixement no solament influïa sobre el mercat laboral i els salaris, sinó que també feia augmentar l'oferta d'homes joves, generalment més propensos a la mobilitat laboral.

El fenomen migratori va estar condicionat per diversos factors. La combinació de diferències salarials a les dues bandes de l'Atlàntic, i el creixement demogràfic i el canvi estructural al Vell Continent, van fer augmentar l'emigració, un fenomen que es reforçava gràcies a l'existència d'una cadena migratòria. Inicialment, les economies més riques van ser les que van generar un nombre més alt d'emigrants, però altres zones menys desenvolupades es van anar afegint al fenomen de l'emigració massiva a mesura que millorava l'ingrés *per capita* dels seus habitants.

#### Transició demogràfica

La transició demogràfica pot definir-se com el pas d'un règim demogràfic antic, amb altes taxes de natalitat i mortalitat, a un règim demogràfic modern, que es caracteritza per tot el contrari. El model de transició demogràfica acostuma a distingir dues grans fases centrals entre l'inici i la fi de la transició. En la primera, les taxes de natalitat acostumen a mantenir-se elevades, mentre que la mortalitat comença a disminuir. Això comporta un fort augment del creixement natural de la població. En la segona, les taxes de mortalitat continuen baixant i a més s'inicia la reducció les taxes de natalitat, cosa que comporta una desacceleració del creixement natural.

Quines conseqüències va tenir la globalització del mercat de treball? La forta emigració del segle XIX va afavorir la convergència salarial entre els dos costats de l'Atlàntic: els salaris reals van créixer arreu, però ho van fer amb més intensitat a Europa, especialment a Escandinàvia, Irlanda i Itàlia (figura 6). Aquests països també van convergir pel que fa als salaris reals amb les economies més avançades del moment (el Regne Unit i els Estats Units) i, en el cas d'Irlanda i Itàlia, va ser sobretot com a conseqüència de la forta emigració. Al Nou Món, els salaris reals van continuar creixent. Però no de la mateixa manera en totes les categories professionals. Al país de destinació, els immigrants van tendir a ocupar treballs que exigien poca qualificació. Com a conseqüència, les diferències salarials entre els treballadors qualificats i els que ho estaven menys van augmentar. En aquest context, els governs d'alguns països receptors aviat van començar a introduir certes limitacions a la immigració, especialment a la procedent de la Xina. Abans de 1914, els països que van promulgar lleis de control de la immigració van ser els Estats Units d'Amèrica (1882 i 1907), el Canadà (1885) i Austràlia (1901).

### 2.3. Els moviments internacionals de capital

Com en el cas de les mercaderies i del mercat de treball, els moviments internacionals de capital van augmentar de manera molt intensa i el mercat de capitals va experimentar una creixent integració des de la segona dècada del segle XIX. Les estimacions disponibles mostren que el valor dels actius que els països tenien a l'exterior va passar del 7% del PIB l'any 1870 al 20% l'any 1914. Al capdavant dels països amb saldo creditor, cal situar-hi el Regne Unit, que havia aconseguit acumular molt estalvi i que havia fet de la *city* de Londres el centre financer mundial. El 1914, l'antic "taller del món" concentrava el 43% de les exportacions mundials de capitals, a molta distància de França (20%)

i, encara més, d'Alemanya (13%). La major part d'aquestes inversions anaven cap al Nou Món o a la perifèria europea, en proporcions diferents segons el país inversor. Els britànics preferien invertir en el continent americà i Austràlia. Per contra, els francesos i alemanys orientaven les inversions preferentment cap a les zones menys desenvolupades del Vell Continent (taula 13).

Taula 13. Els moviments internacionals de capital vers el 1914: països i regions

<b>Part 1: Exportadors i importadors de capital l'any 1914 (%)</b>							
<b>Països exportadors de capital (total = 100)</b>				<b>Regions importadores de capital (total = 100)</b>			
Regne Unit	43	Bèlgica	12	Europa	27	Àsia	16
França	20	EUA	7	Amèrica del Nord	24	Àfrica	9
Alemanya	13	Altres	5	Amèrica Llatina	19	Oceania	5
<b>Part 2: Distribució de les inversions exteriors del Regne Unit, França i Alemanya, 1913-1914 (%)</b>							
	<b>Regne Unit</b>		<b>França</b>		<b>Alemanya</b>		
• Europa perifèrica	5,5		54,4		42,6		
• Europa desenvolupada	0,4		3,3		7,2		
• Europa (no especificat)	0,5		3,3		5,5		
Total Europa	6,4		61,1		53,2		
Amèrica del Nord i Oceania	44,8		4,4		15,7		
Amèrica Llatina	20,1		13,3		16,2		
Àsia i Àfrica	25,9		21,1		12,8		
Altres (no especificat)	2,8		0,0		2,1		
<b>Total</b>	<b>100,0</b>		<b>100,0</b>		<b>100,0</b>		

Font: Kenwood i Loughheed (1972), edició en castellà (1990, pàg. 54-55); O'Rourke i Williamson (1999, pàg. 229)

La pregunta que cal formular és per què els mercats de capital estaven cada vegada més integrats i, sobretot, per què van créixer tant els moviments internacionals de capital. Sense desmerèixer altres possibles explicacions, com a mínim és necessari esmentar tres factors principals:

- a) La millora de les comunicacions;
- b) l'adopció generalitzada del sistema monetari basat en el patró or;
- c) l'existència de diferències en la taxa de rendiment del capital entre països que disposen d'estalvi acumulat i les que necessiten importar capital per tal de cobrir les necessitats internes.

El primer dels aspectes esmentats (la millora de les comunicacions) ja l'hem tractat anteriorment. L'únic que ara interessa remarcar és que aquesta millora va fer possible un accés molt ràpid a la informació. No cal dir que això permetia als inversors un millor control sobre les inversions realitzades a l'exterior.

El segon dels factors esmentats (l'adopció del sistema monetari basat en el patró or) necessita en canvi més explicacions que, com a mínim, responguin tres preguntes bàsiques:

- 1) Què implicava adoptar el sistema monetari de patró or?
- 2) Per què el van adoptar un nombre tan elevat de països?
- 3) Quina era la lògica del funcionament d'aquest patró monetari?

La primera de les preguntes es pot respondre de manera relativament ràpida. Els països que adoptaven el patró or es comprometien a garantir que el diner que circulava a l'interior del país, en forma de bitllets o moneda metàl·lica, fos convertible en or a un tipus de canvi fix. D'aquesta manera, el metall auri esdevenia la base del sistema monetari. Abans de 1870, només un grup molt reduït de països tenien sistemes monetaris que funcionaven sobre la base de l'or, entre els quals destacava el Regne Unit, *de facto* en el patró or des de principis del segle XVIII. La resta de països tenien sistemes monetaris basats únicament en la plata (monometàl·lics plata), indistintament en la plata i l'or (bimetàl·lics), o bé sense cap vinculació a un metall de referència (fiduciari).

**Accés ràpid a la informació**

La instal·lació l'any 1866 del cable submarí va reduir els temps d'arribada de notícies entre Londres i Nova York de tres setmanes a un dia.

Figura 7. L'adopció del sistema monetari del patró or per períodes i països

					Equador (1898)	
					Índia (1898)	
			Estats Units (1879)		Japó (1897)	Bulgària (1906)
			França (1878)	Brasil (1888)	Rússia (1897)	Siam (1908)
			Uruguai (1876)	Egipte (1885)	Costa Rica (1896)	Bolívia (1908)
	Portugal (1854)		Holanda (1875)	Grècia (1885)	Xile (1895)	Mèxic (1905)
	Canadà (1854)		Suècia (1873)	Itàlia (1884)	Àustria-Hongria (1892)	Filipines (1903)
Regne Unit (1816)	Austràlia (1852)	Argentina (1867)	Alemanya (1871)	Imperi Otomà (1881)	Romania (1890)	Perú (1901)
Abans de 1850	1850-1859	1860-1869	1870-1879	1880-1889	1890-1899	1900-1909

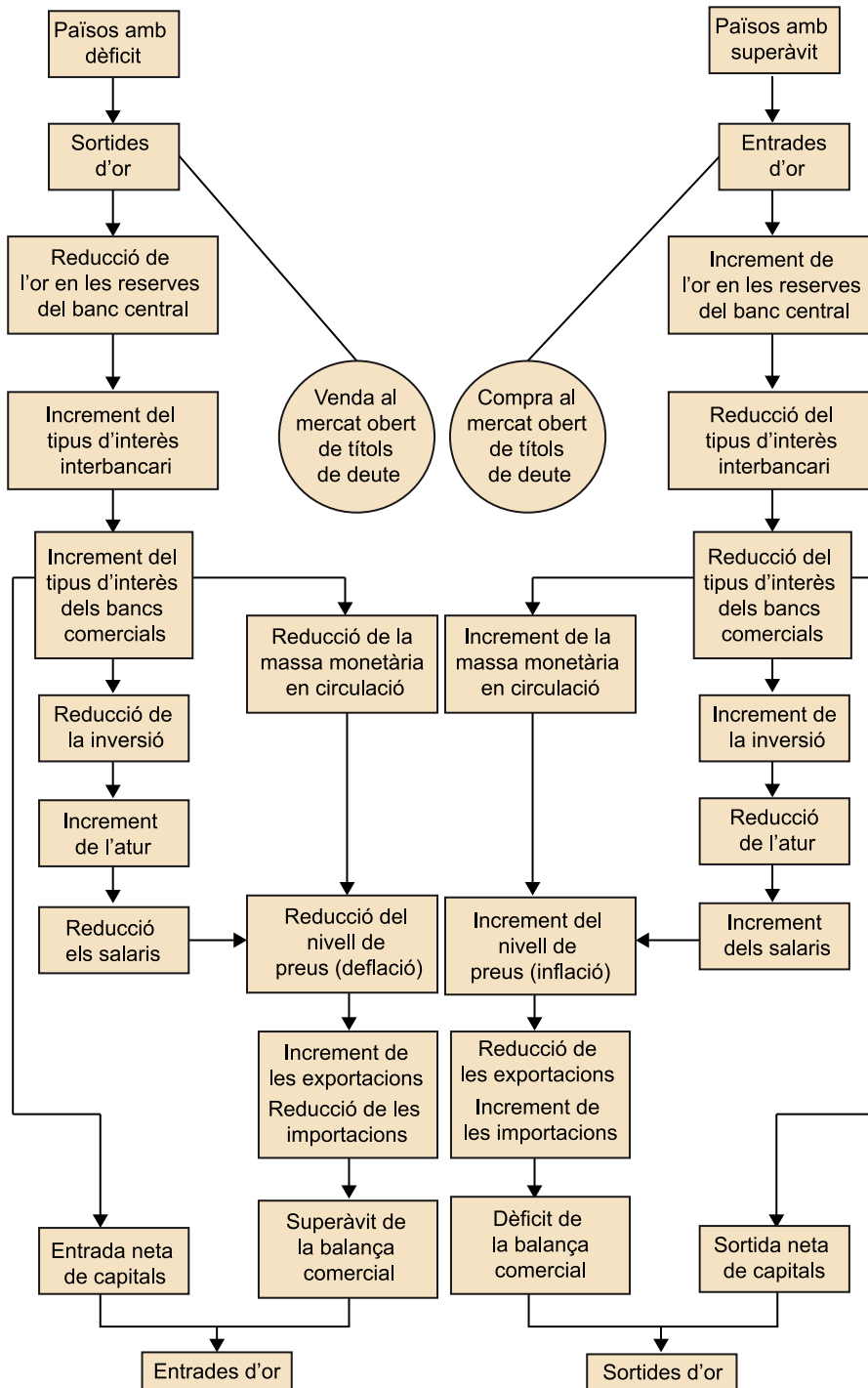
Fonts: Marichal (2010, pàg. 392)

Això ens porta a la segona qüestió que assenyalàvem: per què a partir de 1870 el patró or es va convertir en el sistema monetari preferit per un nombre tan elevat de països? Les raons són diverses. Però l'existència d'**externalitats de xarxa**, que no és altra cosa que **adoptar les decisions que prenen la majoria**, hi va tenir un paper molt important. L'any 1871, les autoritats d'Alemanya, la segona potència industrial d'Europa, van decidir crear una nova moneda i adoptar un nou patró monetari: el marc i el sistema de patró or. Alemanya no feia sinó seguir el Regne Unit, que era el líder econòmic mundial. Progressivament, els socis comercials i financers d'aquestes dues potències van decidir adoptar el mateix patró monetari, amb l'objectiu de simplificar el comerç i facilitar l'entrada de capitals. En canvi, per als països perifèrics, l'adopció del patró or tenia un altre objectiu: intentava **generar confiança** entre els inversors estrangers.

El funcionament real del sistema de patró or (el tercer dels aspectes que és necessari esmentar) ha estat un aspecte molt polèmic. El manteniment de la convertibilitat amb l'or al tipus de canvi establert era la prioritat bàsica per als països que van adoptar aquest sistema monetari. I això només era possible si es mantenien reserves suficients d'or, cosa que volia dir que calia evitar desequilibris externs continuats. Les formulacions inicials sobre el funcionament del patró or assenyalaven l'existència d'uns mecanismes que tendien a reequilibrar els possibles dèficits externs. Per exemple, quan un país experimentava un dèficit comercial perdia or, en forma de metall o moneda. Això feia disminuir la massa monetària en circulació en el país deficitari i, d'acord amb la teoria quantitativa del diner<sup>3</sup>, també els preus interiors. Però precisament gràcies a aquest fet els productes del país deficitari s'acabaven tornant més competitius a l'exterior, cosa que feia augmentar les exportacions i disminuir les importacions fins que desapareixia el desequilibri inicial. El contrari succeïa amb el país que havia experimentat un superàvit comercial.

<sup>(3)</sup>En aquesta teoria es relaciona, de manera directa, el valor de les transaccions que es fan en una economia que ha de ser igual a la quantitat de diners existent en aquesta economia, multiplicat pel nombre de vegades que el diner es mou. La fórmula que ho resumeix és la següent:  $P \times Y = M \times V$ .

Figura 8. Les polítiques d'ajust en el sistema monetari del patró or



Font: Departament d'Història i Institucions Econòmiques (2006, pàg. 71)

La realitat era, tanmateix, més complexa. Els **bancs centrals**, mitjançant la modificació del tipus d'interès i altres mecanismes complementaris, també influeixen en el funcionament del patró or (figura 8). Així, un augment del tipus d'interès en un context de dèficit de la balança de pagaments tendia a restringir el crèdit interior i, al mateix temps, feia més atractiva l'arribada de capital procedent de l'exterior. Tots dos fets acabaven tenint un efecte evident: frenaven les pèrdues d'or i tendien a reequilibrar la situació exterior d'un país. La disminució del tipus d'interès en un context de superàvit de la balança de

pagaments provocava evidentment els efectes contraris. En tot cas, els països que actuaven de la manera assenyalada es considerava que seguien les regles del joc.

Però, en veritat, les autoritats monetàries no sempre eren fidels a aquestes regles. En canvi, aconseguien que les balances de pagaments tendissin cap a l'equilibri i, a més, ho feien sense que es produïssin grans moviments d'or entre països. Això només es pot explicar si es té present que el patró or "era una institució construïda socialment, la viabilitat de la qual depenia del context en què funcionava" (Eichengreen, 1996, pàg. 42). Un aspecte essencial és que els agents econòmics no posaven en dubte que els governs i les autoritats monetàries, almenys en les economies més desenvolupades, tinguessin com a prioritat màxima **mantenir la convertibilitat**. Tampoc no dubtaven que aquestes autoritats prendrien totes les mesures necessàries per a assegurar-ho, incloent-hi, per exemple, l'augment del tipus d'interès. El context històric ho facilitava. Entre finals del segle XIX i principis del segle XX, i malgrat els avenços aconseguits, **el dret a vot encara no s'havia estès a la majoria de la població**. Com a conseqüència, les dones i un percentatge molt respectable de la classe treballadora masculina no podien influir en la política monetària de la majoria de països que havien adoptat un sistema monetari basat en el patró or. En aquestes circumstàncies, les autoritats monetàries tenien més facilitat per a prendre decisions sobre el tipus d'interès, encara que això pogués acabar provocant una restricció del crèdit i un augment de l'atur. Però el més interessant de tot plegat és que el mateix convenciment sobre el manteniment de la convertibilitat, almenys als països més desenvolupats, predisposava els agents econòmics a actuar de tal manera que podien acabar evitant la necessitat d'adoptar les mesures previstes en cas de pèrdues momentànies d'or.

A més de la convertibilitat, altres elements permeten explicar el bon funcionament del mecanisme d'ajust del sistema de patró or. El primer és l'existència d'un nivell relativament elevat de **col·laboració i cooperació entre governs i bancs centrals**, que es concretava en forma de préstecs d'or d'un banc a un altre durant conjuntures puntuals de crisi. El segon fa referència a la bona marxa de l'economia internacional, en la qual el Regne Unit exercia un paper central. La seva moneda, la lliura esterlina, era considerada tan bona com l'or i, per tant, feia que el sistema pogués funcionar amb menys or del realment necessari. El seu mercat romania obert al món i l'excés d'importacions es compensava amb els ingressos obtinguts de les inversions exteriors, el transport marítim i els serveis financers. Els britànics, com ja s'ha comentat, exportaven grans quantitats de capital al Nou Món i, juntament amb d'altres països industrials, d'allà importaven aliments i matèries primeres, i així afavorien els ajustos de les balances de pagaments d'aquests àrees. Dit això, no és menys cert que els beneficis que es podien derivar de l'adopció del patró or eren aprofitats, sobretot, pels països del centre de l'economia mundial, mentre que eren més incerts entre els països perifèrics. Aquests darrers tenien sistemes bancaris i financers



El bon funcionament del mecanisme d'ajust del sistema de patró or es devia, entre altres raons, a l'existència d'un nivell relativament elevat de col·laboració i cooperació entre governs i bancs centrals.

menys desenvolupats. Les seves exportacions eren molt dependents de pocs productes primaris, els quals, a més, tenien uns preus molt volàtils. I tot plegat feia més difícil el manteniment de la convertibilitat.

Des de la dècada de 1870 el **patró or** va ser un sistema monetari adoptat per un nombre molt elevat de països i per gairebé tots els que havien assolit un nivell de desenvolupament econòmic elevat. Aquest era un **sistema de tipus de canvi fix**, que oferia confiança als inversos perquè eliminava els riscos derivats de les fluctuacions en els tipus de canvi i, en conseqüència, facilitava els moviments internacionals de capitals.

Ara bé, per a entendre millor els fluxos internacionals de capital cal esmentar un tercer factor: l'existència de **diferències en la taxa de rendiment del capital** entre països que disposen d'estalvi acumulat i els que necessiten importar capital per tal de cobrir les necessitats internes. En efecte, si al llarg del segle XIX les inversions exteriors van augmentar tant va ser perquè existien creixents oportunitats de guany. En darrera instància, les inversions es feien i anaven allà on semblava que es podia obtenir un benefici més alt. Les inversions britàniques, per exemple, s'adreçaven fonamentalment cap a regions abundants en terra i recursos naturals, molt orientades cap a la producció i l'exportació d'aliments i matèries primeres, i on era necessari construir les infraestructures bàsiques. De fet, les inversions britàniques es van adreçar, en una proporció molt elevada (70%), cap a la construcció d'infraestructures urbanes i de transport, de les quals destaca el ferrocarril, que representava el 40% de la cartera d'inversió exterior britànica. La inversió en mines, en canvi, només representava el 12%. D'altra banda, les regions receptores de capital britànic eren, a més, destinació de forts contingents d'immigrants i es caracteritzaven per tenir unes taxes de natalitat relativament elevades. Aquests fets van afavorir la sortida de capital des del Regne Unit cap a l'Argentina, Austràlia, el Canadà o els Estats Units, on residien famílies que, entre altres, tenien un nombre relativament elevat de fills i, per tant, una propensió a estalviar comparativament més baixa. Els països del Nou Món mantenien, de fet, una taxa de dependència superior a la del Regne Unit, és a dir, la proporció de població econòmicament dependent (persones de menys de 15 anys i de més de 65 anys) en relació amb l'econòmicament activa (generalment homes i dones de 15 a 65 anys) era comparativament més elevada.



### 3. Convergència i divergència: alguns exemples des de la perifèria

#### 3.1. Una panoràmica general

La difusió de la industrialització, l'expansió del comerç i l'augment de la inversió exterior oferien grans oportunitats de creixement econòmic. No tots ho van poder (o saber) aprofitar de la mateixa manera. I per això el creixement econòmic va ser superior en unes parts del nostre planeta que en d'altres. Aquest és un fet que ja hem esmentat en les primeres pàgines d'aquest mòdul. Però ara és el moment de dedicar-hi més atenció. La majoria d'estudis assenyalen que les dècades anteriors a l'esclat de la Primera Guerra Mundial es van caracteritzar per un **augment de la divergència econòmica entre països**. La manera com es defineix i es mesura el fenomen de la convergència econòmica pot influir en els resultats i en les conclusions finals. Però el cert és que durant el segle XIX la distància dels ingressos per persona entre els països més rics i els més pobres no va deixar d'augmentar: entre 1820 i 1913 la diferència del PIB *per capita* entre l'Europa occidental i les "Noves Europes", d'una banda, i Àfrica, de l'altra, va passar de 3:1 a 9:1. I també és cert que al llarg del vuit-cents la dispersió del PIB *per capita* entre països va anar creixent: el coeficient de variació de la renda *per capita* entre tots els països del món era del 51% en el període 1820-1870 i va augmentar al 79% durant els anys que van de 1870 a 1913.

#### Convergència econòmica

La literatura sobre creixement econòmic acostuma a donar dos significats diferents al concepte de *convergència*. El primer és el de beta ( $\beta$ ) convergència, mentre que el segon significat és el sigma ( $\sigma$ ) convergència. Es pot parlar de  $\beta$ -convergència si les economies amb baixos ingressos *per capita* creixen més que les que són més riques, és a dir, si hi ha una relació inversa entre la taxa de creixement del PIB *per capita* i el nivell inicial d'aquest. D'altra banda, es produeix  $\sigma$ -convergència quan la dispersió i desigualtat del PIB *per capita* entre grups d'economies tendeix a reduir-se en el temps.

Però l'augment de la divergència global amaga un altre fenomen: l'existència d'un procés de convergència entre un grup de països cada vegada més ampli que estaven reduint distàncies amb les economies líders en termes d'ingressos reals per persona. Aquest eren els països de l'anomenat **club de la convergència**. Assenyalar amb exactitud quins eren els països que en formaven part no és una tasca fàcil i una vegada més cal dir que en bona mesura depèn dels criteris adoptats en la definició (i quantificació) del concepte de convergència. Tot i això, es poden assenyalar alguns fets importants:

1) El club de la convergència es va ampliar substancialment a mesura que va avançar el segle XIX. Si abans de 1870 incloïa un nombre relativament reduït de països, després d'aquesta data el nombre de "socis" del "club" sembla que es va incrementar fins a superar, segons algunes estimacions, la cinquantesena (figura 9).

2) La vigília de la Primera Guerra Mundial, el club de la convergència estava format majoritàriament per països del Vell i del Nou Món. Per contra, les economies del continent africà i asiàtic hi tenien una presència molt reduïda. Els casos de Sud-àfrica i el Japó són potser els exemples més destacats (i gairebé únics) que es poden esmentar.

3) Després de 1870, el procés de convergència sembla haver estat particularment intens en el cas dels països escandinaus, algunes economies de l'Europa central i oriental, i les repúbliques llatinoamericanes, particularment l'Argentina. En aquest sentit, tot sembla indicar que es va produir un procés de convergència a l'interior de l'economia de l'Atlàntic, en termes de PIB *per capita*, però especialment de salaris reals.

Figura 9. Convergència i divergència del PIB *per capita* entre països, 1870-1913. El club de la convergència, 1870-1913



Font: Földvári i Jan Luiten van Zanden (2009, pàg. 127)

Alhora que anava creixent la distància entre els països més rics i els més pobres, s'anava ampliant el club de la convergència. No són tendències contradictòries. Mostren l'impacte dels dos fenòmens que en bona mesura determinen la marxa de l'economia vuitcentista: d'una banda, la **industrialització** i la seva lenta i desigual difusió al món, i de l'altra, la **globalització** i el seu impacte asimètric en l'economia mundial.

Taula 14. L'evolució de l'índex de desenvolupament humà al món, 1870-1910

	Nivells		Taxes de creixement	Distància en relació amb els nivells de l'OCDE			
	1870	1910		Absoluta		Relativa	
Regions	1870	1910	1870-1910	1870	1910	1870	1910
OCDE	0,180	0,305	1,20	0,00	0,00	1,0	1,0
Europa central i oriental*	0,074	0,141	1,50	0,11	0,16	2,4	2,2
Amèrica Llatina	0,044	0,106	2,10	0,14	0,20	4,1	2,9
Àsia**	0,024	0,032	0,70	0,16	0,27	7,5	9,5
Àfrica	0,020	0,030	0,50	0,16	0,28	9,0	10,2
Món	0,064	0,115	1,40	0,12	0,19	2,8	2,7

(\*): inclou Rússia; \*\*: exclou el Japó.  
Font: Prados de la Escosura (2010).

Va passar el mateix en relació amb el nivell de vida dels asiàtics i africans, i d'europaus i americans al segle XIX? Un dels indicadors que més s'ha utilitzat per a capturar l'evolució del nivell de vida és l'**índex de desenvolupament humà (IDH)** que, com ja s'ha comentat, es construeix a partir de variables econòmiques, demogràfiques i culturals. Entre 1870 i 1913, la taxa de creixement anual acumulatiu d'aquest índex va ser de l'1,4 (taula 13). Es tracta d'un increment lleugerament superior a l'experimentat pel PIB *per capita* (1,3), cosa que posa de manifest l'existència de **progressos notables en l'àmbit del benestar**, especialment dels indicadors demogràfics i culturals que es consideren en calcular l'índex: l'**esperança de vida en néixer** i la **taxa d'alfabetització**. L'IDH va augmentar a totes les regions del món, si bé una vegada més cal indicar que aquest augment no es va produir de manera homogènia. Els increments més intensos van correspondre als països del Vell i del Nou Món i, particularment, als de l'Amèrica Llatina. L'IDH també va créixer més a l'Europa oriental que als països de l'OCDE. En canvi, tant al continent africà com a l'asiàtic les millores van ser comparativament modestes. Com a conseqüència, la distància en termes de nivell de vida (mesurada a partir de l'IDH) de totes dues regions en relació amb els països més desenvolupats va augmentar entre 1870 i 1913. L'únic element positiu que es pot assenyalar és que la intensitat d'aquesta divergència va ser menor que la que es va produir en termes de PIB *per capita*.

Per què l'Amèrica Llatina va tendir a convergir amb les economies més riques només després de 1870 i no abans? Per què el continent asiàtic va quedar al marge d'aquest procés de convergència? I per què el Japó va esdevenir una excepció dins d'Àsia? Els paràgrafs següents intenten donar resposta a aquestes preguntes, començant per les referides a l'Amèrica Llatina.

### 3.2. La independència llatinoamericana i el seu llegat

Les dades de la taula 14 comparen el PIB *per capita* de l'Amèrica Llatina amb el d'altres països i regions del món. La seva lectura és clara i reforça el que s'ha assenyalat anteriorment. Durant la primera meitat del segle XIX, la regió, considerada globalment, va tenir una trajectòria econòmica poc reeixida i va divergir en relació amb les economies més desenvolupades del moment durant les primeres dècades del segle XIX. Per contra, entre aproximadament 1870 i 1913 es va produir una situació inversa, caracteritzada per un **fort creixement econòmic** acompanyat d'un procés de convergència amb les economies líder dels moment.

Taula 15. El PIB *per capita* de l'Amèrica Llatina en relació amb altres països i regions del món, 1820-1913

Països i regions	1820	1870	1913
Alemanya	151	248	225
Regne Unit	240	430	304
Mitjana 12 països europeus	173	280	228
Estats Units d'Amèrica	177	330	328
Xina	84	71	34
Japó	94	99	86
Mitjana 16 països est Àsia	82	74	42
Mitjana 15 països oest Àsia	85	100	64
Total Àfrica	59	67	39
Mitjana del món	94	117	94

Amèrica Llatina = 100.

Font: A. Maddison, a partir de les sèries disponibles a <http://www.ggd.net/maddison/>. Hem considerat la mitjana dels vuit països de l'Amèrica Llatina i hem referenciat la resta.

Els factors que expliquen aquest comportament són diversos. Pel que fa al primer dels períodes considerats, és molt important tenir present que l'Amèrica Llatina va experimentar un període de **forta inestabilitat política i social** durant les primeres dècades del segle XIX, acompanyada d'una etapa llarga de **conflictes bèl·lics**. Des dels primers anys del segle XIX i fins a la dècada de 1820, homes i dones de les diferents contrades de l'hemisferi sud del continent van estar lluitant per aconseguir la independència de la metròpoli, d'Espanya i de Portugal fonamentalment. Però els conflictes bèl·lics no van finalitzar amb les guerres per la independència. En el procés de creació dels nous països, les velles i les noves elits sovint rivalitzaven per aconseguir el domini, mentre que la configuració i l'organització política dels nous estats provocaven enfrontaments i revoltes internes. De la mateixa manera, l'intent d'eixamplar les fronteres interiors topava amb la **resistència de la població indígena**. Com a conseqüència, a diversos països llatinoamericans la guerra civil va seguir (o



Els enfrontaments bèl·lics durant les primeres dècades del segle XIX van llastrar el progrés econòmic de la regió.

es va sobreposar) a la guerra de la independència. Finalment, i per acabar-ho d'arreglar, es van produir enfrontaments bèl·lics entre les noves repúbliques independents, generalment vinculats a disputes frontereres.

Les guerres generen destruccions i afecten negativament l'activitat econòmica. Durant el primer terç del segle XIX, la producció de metalls preciosos, que tenia un paper preeminent en l'economia llatinoamericana, va experimentar un retrocés important. El comerç exterior va davallar. Els capitals van fugir. Les finances públiques es van col·lapsar. En alguns casos, la pèrdua de recursos humans i materials va ser molt intensa i va provocar que la recuperació tardés a arribar o fos molt lenta. La durada dels conflictes també va tenir una altra conseqüència: un percentatge molt elevat dels ingressos dels nous estats, que alguns autors situen en més del 70% durant el període 1822-1860, es van dedicar a despeses militars. Es tracta d'unes xifres que deixaven als estats poc marge per a la inversió en infraestructura física i social i per a la promoció de l'activitat econòmica.

No tot s'acabava aquí. A més dels conflictes bèl·lics i la inestabilitat social i política, la independència va provocar la **desarticulació del sistema econòmic colonial**. Certament, aquest sistema es basava en un **model mercantilista** que pretenia maximitzar l'acumulació de capital per part de la metròpoli. Però al mateix temps cal tenir present que els territoris colonials, almenys pel que fa a la monarquia hispànica, formaven *de facto* una unió duanera, monetària i econòmica, la qual s'organitzava a partir de la producció de metalls preciosos i integrava mercats i productes d'àrees força distants del l'hemisferi sud del continent. Amb la independència, la creació de noves fronteres o l'establiment d'aranzels entre els nous estats sud-americans, la unió desapareixia i feia més difícil la recuperació econòmica de la regió.

Va permetre la fi del domini polític modernitzar almenys les institucions i l'estructura econòmica dels nous estats? La historiografia no és concloent sobre això. Alguns autors han volgut donar una resposta afirmativa a la pregunta anterior. Però el cert és que hi ha evidències que indiquen que en molts àmbits les repúbliques llatinoamericanes van continuar molt influenciades pel llegat colonial. Això vol dir, entre altres, el manteniment d'una economia orientada a l'exportació de recursos naturals, una formació escassa del conjunt de la població o la permanència de privilegis econòmics i polítics que, en part, afavorien una concentració extrema de la riquesa en mans de l'oligarquia. Al mateix temps, la nova estructura econòmica va accentuar la dependència respecte als mercats exteriors i la **loteria de productes o de recursos naturals**<sup>4</sup>, és a dir, la sort de disposar del béns que tenien demanda en els mercats internacionals.

<sup>(4)</sup>Concepte introduït per l'historiador econòmic Díaz Alejandro que ens indica l'arbitrarietat que representa per a un país el fet que tingui abundància dels recursos naturals que demana l'economia mundial. En funció de si es disposa o no d'aquest bé, la trajectòria econòmica del país serà reeixida o s'estancarà.

Taula 16. El PIB *per capita* a diversos països de l'Amèrica Llatina, 1820-1913

Països/Regions	Nivells (en dòlars internacionals) Geary-Khamis de 1990			Taxes de creixement anual acumulatiu (%)		Nivells en relació amb els Estats Units d'Amèrica (EUA = 100)		
	1820	1870	1913	1820-1870	1870-1913	1820	1870	1913
Estats Units	1.257	2.445	5.301	1,3	1,8	100,0	100,0	100,0
Argentina	n. d.	1.311	3.797	n. d.	2,5	0,0	53,6	71,6
Brasil	646	713	811	0,2	0,3	51,4	29,2	15,3
Jamaica	701	535	608	-0,5	0,3	55,8	21,9	11,5
Xile	694	1.290	2.988	1,2	2,0	55,2	52,8	56,4
Colòmbia	n. d.	n. d.	1.236	n. d.	n. d.	n. d.	n. d.	23,3
Mèxic	759	674	1.732	-0,2	2,2	60,4	27,6	32,7
Perú	n. d.	n. d.	1.032	n. d.	n. d.	0,0	0,0	19,5
Uruguai	n. d.	2.181	3.310	n. d.	1,0	0,0	89,2	62,4
Veneçuela	460	569	1.104	0,4	1,6	36,6	23,3	20,8
8 països llatinoamericans	712	742	1.618	0,1	1,8	56,6	30,3	30,5
15 països llatinoamericans	636	486	1.038	-0,5	1,8	50,6	19,9	19,6
Carib	636	549	1.174	-0,3	1,8	50,6	22,5	22,1
Amèrica Llatina	691	676	1.494	-0,0	1,9	55,0	27,6	28,2

n. d.: no es disposa de dades.

Font: A. Maddison, a partir de les sèries disponibles a <http://www.ggdc.net/maddison/>.

La consecució de la independència va coincidir cronològicament amb un altre fenomen important: la **desindustrialització de la regió**, un procés que s'havia iniciat a finals del segle XVIII. Les explicacions d'aquest fenomen són diverses, però almenys n'hi ha tres que cal esmentar. La primera s'ha de relacionar amb el període d'**inestabilitat i conflictivitat que va patir la regió**, especialment durant les guerres per la independència. La segona explicació de la desindustrialització s'ha de vincular amb la **competència i la invasió de productes manufacturats britànics**, especialment dels productes tèxtils cotoners. Les manufactures britàniques es podien vendre a uns preus cada vegada més baixos gràcies als increments de productivitat derivats del canvi tècnic i organitzatiu que estava tenint lloc al Regne Unit. La tercera explicació és més discutible i el seu impacte no sempre és evident: fa **referència a l'evolució dels termes d'intercanvi**. Els preus dels productes d'exportació llatinoamericans (metalls preciosos, matèries primeres i aliments) van augmentar en relació amb els béns importats (manufactures) durant el primer terç del segle XIX i una altra vegada a partir de la dècada de 1860. Això podria haver provocat el que es coneix com a *Dutch disease*, és a dir, un desplaçament dels recursos des del sector manufacturer cap a sectors comparativament més competitius, que en el cas de l'Amèrica Llatina estaven vinculats a la producció de béns primaris per a l'exportació.

En definitiva, en el context de guerres, inestabilitat política i desarticulació econòmica que acabem de descriure no sembla estrany que els ingressos *per capita* llatinoamericans creïessin molt poc i, en tot cas, tendissin a separar-se dels de les àrees més dinàmiques de l'economia mundial.

Aquesta és una imatge que sens dubte necessitaria moltes matisacions. No tots els països de l'Amèrica Llatina es van comportar de la mateixa manera. I la taula 15 ho posa clarament de manifest. Però la imatge general és la d'una regió que estava perdent posicions en relació amb les àrees més desenvolupades del món. Evidentment, això no significa negar els beneficis de la independència de l'Amèrica Llatina. La fi del domini polític va permetre a les noves repúbliques posar fi, entre altres, al monopoli del comerç exterior i la transferència de recursos a la metròpoli. Però la independència també va tenir costos, els quals a curt termini semblen haver estat superiors als beneficis.

### 3.3. Globalització, creixement i convergència a l'Amèrica Llatina

La situació va començar a modificar-se a mitjan segle XIX, coincidint amb la fi de la violència i la inestabilitat política a la regió i amb l'enfortiment institucional dels estats independents. De fet, va ser aleshores quan la part sud del continent americà va poder aprofitar els avantatges de la Primera Globalització i quan va iniciar un procés de creixement econòmic intens. Entre 1870 i 1913, les taxes de creixement del PIB *per capita* van ser similars a les de les "Noves Europes", la regió que fins aleshores havia tingut un creixement més important, i superiors a les dels països industrialitzats. L'Amèrica Llatina, sempre considerada globalment, estava convergint amb les àrees més desenvolupades del món.

A la base d'aquesta prosperitat regional cal situar-hi un factor cabdal: l'**augment de les exportacions** (taula 17). Des de mitjan segle XIX, el comerç exportador va créixer a uns ritmes clarament superiors als de la primera meitat de la centúria, però també als de la mitjana mundial. L'Amèrica Llatina, sempre considerada globalment, havia sabut aprofitar l'expansió de la **demanda mundial de matèries primeres i aliments**. En aquest procés el Regne Unit i els països l'Europa occidental hi tenien un paper central. Cada vegada més orientats cap a la producció de béns industrials, uns i altres necessitaven importar matèries primeres per a produir manufactures i aliments per a nodrir una població en creixement. L'Amèrica Llatina disposava d'avantatges en un àmbit i un altre, sobretot gràcies a una dotació favorable de terra i recursos naturals. La reducció dels costos de transport entre les dues bandes de l'Atlàntic i la difusió del lliurecanvisme a Europa no van fer sinó afavorir la inserció de la regió en els mercats internacionals de productes primaris. Entre 1870 i 1913, les exportacions *per capita* llatinoamericanes (expressades en dòlars corrents) es van més que duplicar. El PIB *per capita* (expressat en dòlars internacionals de 1990) també. Les repúbliques sud-americanes estaven tenint un creixement guiat per les exportacions.



Lluny d'afavorir un repartiment més igualitari de la propietat, l'augment de les exportacions i l'accés a noves terres no van fer sinó mantenir-ne la concentració.

Taula 17. Exportacions *per capita* a diversos països de l'Amèrica Llatina, 1800-1910 (en dòlars)

<b>Països</b>	<b>1800</b>	<b>1830</b>	<b>1850</b>	<b>1870</b>	<b>1890</b>	<b>1912</b>
Argentina	10,0	2,0	10,3	16,5	32,4	62,0
Bolívia	n. d.	n. d.	5,5	8,6	12,4	18,6
Brasil	4,8	4,4	5,0	8,6	9,6	14,2
Xile	1,6	4,5	7,8	14,2	20,3	44,7
Colòmbia	n. d.	2,5	1,9	6,6	5,7	6,4
Costa Rica	n. d.	n. d.	11,4	21,2	37,9	27,1
Cuba	18,4	17,7	22,2	44,3	55,7	64,7
Equador	n. d.	n. d.	2,0	4,1	4,6	7,9
El Salvador	n. d.	n. d.	3,2	7,3	6,8	8,3
Guatemala	n. d.	n. d.	1,7	2,5	7,5	7,2
Haití	n. d.	n. d.	4,8	6,5	10,1	6,1
Hondures	n. d.	n. d.	4,9	3,6	8,1	4,7
Mèxic	2,1	1,8	3,2	2,3	4,4	10,7
Nicaragua	n. d.	n. d.	3,7	3,5	10,1	10,8
Paraguai	n. d.	n. d.	1,3	5,8	8,5	8,6
Perú	2,3	0,7	3,7	10,1	3,3	9,4
Puerto Rico	n. d.	n. d.	13,7	9,6	11,0	40,1
R. Dominicana	n. d.	n. d.	3,4	5,0	8,1	15,5
Uruguai	n. d.	n. d.	54,9	46,6	44,6	50,3
Veneçuela	n. d.	3,0	3,3	6,8	8,3	10,5
<b>Total</b>	<b>n. d.</b>	<b>6,4</b>	<b>5,2</b>	<b>8,9</b>	<b>11,7</b>	<b>20,4</b>

n. d.: no es disposa de dades.

Font: Bates, Coatsworth i Williamson (2007, pàg. 932); Prados de la Escosura (2006, pàg. 490); Bulmer-Thomas (1994), edició en castellà (1998, pàg. 89).

Però aquest augment de les exportacions no va ser només una resposta a l'augment de la demanda internacional. Per a fer-lo possible va ser necessari poder disposar de recursos propis o aliens i tenir la capacitat per a mobilitzar-los. El primer era el factor terra, incloent-hi aquí els recursos naturals. A l'Amèrica Llatina, la terra era molt abundant en relació amb el treball. I cap país de la regió va patir escassetat d'aquest factor. En tot cas, l'augment de les exportacions va fer necessari l'accés a noves terres o, dit d'una altra manera, va requerir l'expansió de la frontera, un fet que s'aconseguia a partir de la conquesta de noves terres. Paral·lelament també es van produir situacions de



privatització dels béns comunals i d'expropiació de terres de l'Església. Lluny d'afavorir un repartiment més igualitari de la propietat, aquests processos no van fer sinó mantenir-ne la concentració.

El segon factor que va permetre l'expansió exportadora va ser la **capacitat per a mobilitzar capital**. Els recursos naturals existents havien de ser explotats i això requeria maquinària i capital físic. Per a explotar-los calia fer-los accessibles i, una vegada obtinguts, era necessari transportar-los i comercialitzar-los en els mercats internacionals. I això significava la **necessitat de construir les infraestructures**. Les sumes de capital requerides per a fer-ho eren enormes, superiors a la capacitat de finançament de les economies llatinoamericanes i difícils d'aconseguir a partir de la simple reinversió dels beneficis obtinguts i en un context caracteritzat per un desenvolupament feble de les institucions financeres locals. La inversió estrangera va esdevenir-ne l'alternativa, atreta per les expectatives de benefici i l'acció de molts governs en la recerca de fons a l'exterior. La vigília de la Primera Guerra Mundial, i tal com s'ha assenyalat anteriorment, l'Amèrica Llatina concentrava el 20% de les inversions exteriors britàniques, un 13% de les franceses i un 16% de les alemanyes.

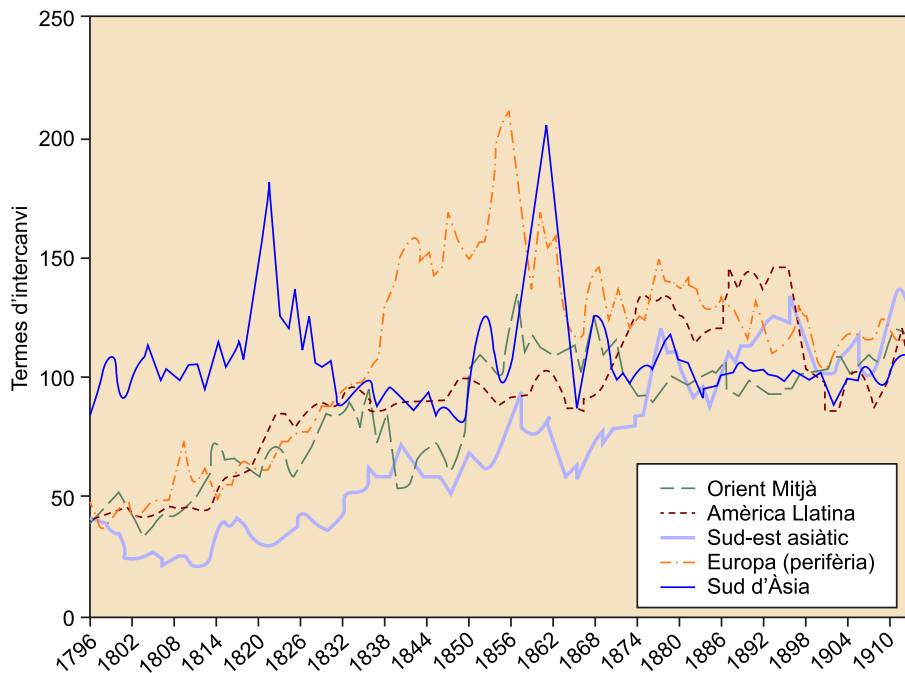
El tercer factor que havia de facilitar les exportacions s'ha de vincular amb la **disponibilitat de treball**. De fet, el creixement basat en les exportacions es va produir en un context d'expansió del mercat laboral. El creixement natural de la població a la regió va ser molt intens, a causa de la difusió de millores en l'alimentació, la salut i l'educació. Però va ser insuficient per a satisfer les necessitats de mà d'obra existents. L'**arribada d'immigrants** va permetre cobrir aquestes necessitats. Paral·lelament, la regió experimentava un procés de mobilització de la mà d'obra autòctona des dels sectors tradicionals cap als sectors exportadors, un procés que en alguns casos es produïa com a resultat de l'aplicació de mesures coercitives.

El creixement que acabem d'assenyalar presenta, tanmateix, diversos aspectes que es fa necessari destacar. En primer lloc, va ser un **creixement força heterogeni**, tant pel que fa a les exportacions *per capita* com al PIB *per capita*: molt intens en alguns països, molt més feble en altres (taules 13 i 14). Aquestes diferències s'expliquen a partir de la combinació de diversos factors. Un d'aquests factors era la **loteria dels recursos naturals**, és a dir, disposar del producte primari, i poder-lo oferir a preus competitius, que els mercats internacionals necessitaven un d'aquests factors. A això cal afegir-hi la variabilitat en els **termes d'intercanvi**: més variabilitat (vinculada generalment a les fluctuacions del producte d'exportació) podia augmentar el risc de les inversions i, a partir d'aquesta via, afectar negativament el creixement econòmic. Les característiques institucionals del país, l'estructura social existent o la capacitat de mobilitzar els recursos necessaris eren altres factors que afectaven la marxa de l'economia. Les dimensions del sector exportador i la manera com els beneficis de les exportacions es difonien al país completaven el panorama.



L'arribada d'immigrants a països com l'Argentina va ser crucial per a cobrir les necessitats de mà d'obra que s'obrien al país a finals del segle XIX.

Figura 10. Termes d'intercanvi a diverses regions del món, 1796-1913



1898 = 100  
 Font: Williamson (2008a, pàg. 40)

En segon lloc, el creixement de l'Amèrica Llatina posterior a 1870 va ser fonamentalment un **creixement de tipus extensiu**, que, en bona mesura, s'explica per la mobilització i l'ús creixent de més factors de producció en l'economia. L'expansió de la frontera va incorporar més terra per a l'agricultura i la ramaderia. La inversió procedent de l'exterior va augmentar la dotació de capital per posar en explotació els recursos naturals existents. La forta immigració europea va nodrir de mà d'obra una economia en creixement. Ara bé, aquest tipus de creixement també va conviure amb un cert procés de reindustrialització en alguns països de la regió. Aquest procés s'ha de relacionar amb diversos fets: l'augment de la renda, l'efecte protector que tenen els elevats aranzels a la regió i, finalment, el canvi en l'evolució dels termes d'intercanvi a la regió (i altres indrets del planeta) a finals del segle XIX (figura 9). Però l'avenç de la indústria no es pot exagerar: no és ni molt menys general a la regió ni tampoc aconsegueix atansar-se massa als nivells assolits al Vell Continent. L'any 1913 el nivell d'industrialització *per capita* de països com el Brasil o Mèxic només representava el 20% del que tenia Europa i un 7% del que tenia el Regne Unit.

En tercer lloc, el creixement econòmic de la regió no es va produir sense dificultats. Durant el període considerat, l'Amèrica Llatina va experimentar, com altres àrees del món, situacions d'impagament del deute extern i períodes de crisis financeres. Una d'aquestes crisis va ser la **crisi Baring**<sup>5</sup> de 1890, que va afectar l'Argentina i, per contagi, altres països de la regió. Els problemes monetaris també es van fer presents. La transició d'un sistema monetari bimetàl·lic, que descansava en la lliure circulació de monedes d'or i plata, a

<sup>(5)</sup>Crisi bancària que afecta el banc Baring de la Gran Bretanya, el 1890. Aquest banc, durant la dècada de 1870 i 1880 havia anat adquirint un paper molt rellevant en l'economia d'alguns països de l'Amèrica del Sud, sobretot a l'Argentina. Quan aquest país declara la suspensió de pagaments del seu deute, la crisi afecta de manera notable el conjunt del sistema financer de la Gran Bretanya, i obliga el Banc Central d'aquest país a prendre mesures.

un de monometàl·lic, basat en l'or, no es va fer sense dificultats. A més, per a alguns països no sempre va ser possible mantenir la convertibilitat que exigia el patró or.

Però tot i les dificultats que la regió ha pogut experimentar en alguns àmbits, el balanç no pot ser pas negatiu. Entre 1870 i 1913, el diferencial del nivell de renda de l'Amèrica Llatina respecte de la mitjana mundial es va reduir extraordinàriament.

Sens dubte, es tracta d'una evolució força positiva, sobretot si la comparem amb el que va passar amb altres regions del món, les quals no van aconseguir beneficiar-se de l'impuls que representava la Primera Globalització.

### **3.4. La persistent divergència d'Àsia: la Xina, l'Índia i l'excepcionalitat del Japó**

Àsia va ser una d'aquestes regions que no van aconseguir beneficiar-se de l'impuls que representava la Primera Globalització. El PIB *per capita*, tot i haver augmentat en termes absoluts, va disminuir de manera continuada en relació amb els Estats Units. Si el 1820 la mitjana asiàtica era un 46% del PIB *per capita* nord-americà, l'any 1870 aquesta havia caigut al 23% i el 1913 al 13%. La divergència d'Àsia amb el món desenvolupat (que s'havia iniciat abans de 1820) s'accentuarà encara més durant el segle XIX. La taula 17 n'informa amb claredat. I també mostra la **diversitat de trajectòries que es produeixen dins de la regió**. Malauradament, és impossible detallar-les totes. Però n'hi ha tres que per la dimensió dels països o per l'excepcionalitat que presenten reclamen certa atenció.

La primera d'aquestes trajectòries és la de la **Xina**. A principis del segle XIX el país, **molt tancat als intercanvis amb l'exterior** i des de 1644 sota el poder d'emperadors de la dinastia Qing, havia assolit unes dimensions immenses: ocupava 12 milions de km<sup>2</sup>, tenia una població d'uns 380 milions de persones i concentrava més de la meitat de tot el PIB asiàtic i prop d'una tercera part de la producció manufacturera mundial. L'evolució econòmica de la Xina imperial vuitcentista va ser, tanmateix, extraordinàriament negativa, tant en termes absoluts com relatius. La taula 18 ho mostra amb claredat. A la base d'aquesta trajectòria, cal situar-hi dos fets importants: l'existència de forts conflictes armats interns i l'agressió externa continuada. A aquests dos fets se n'hi pot afegir un altre: la incapacitat de governants i institucions per a afavorir la modernització del país. Pel que fa al primer dels aspectes assenyalats (els conflictes interns), el més important dels que van tenir lloc va ser, sens dubte, la **Rebel·lió dels Taiping** (1850-1864). La revolta va causar uns 20 milions de morts, va afectar una part molt extensa del territori i va provocar importants destrosses.

Taula 18. El PIB *per capita* en alguns països asiàtics, 1820-1913

Països/regions	Nivells (en dòlars internacionals) Geary-Khamis de 1990			Taxes de creixement anual acumulatiu (%)		Nivells en relació amb els Estats Units d'Amèrica (EUA = 100)		
	1820	1870	1913	1820-1870	1870-1913	1820	1870	1913
Estats Units	1.257	2.445	5.301	1,3	1,8	100,0	100,0	100,0
Burma (Myanmar)	504	504	685	0,0	0,7	40,1	20,6	12,9
Corea del Sud	600	604	869	0,0	0,9	47,7	24,7	16,4
Hong Kong	615	683	1.279	0,2	1,5	48,9	27,9	0,0
Filipines	584	624	988	0,1	1,1	46,5	25,5	18,6
Índia	533	533	673	0,0	0,5	42,4	21,8	12,7
Indonèsia	612	578	874	-0,1	1,0	48,7	23,6	16,5
Japó	669	737	1.387	0,2	1,5	53,2	30,1	26,2
Malàisia	603	663	900	0,2	0,7	48,0	27,1	17,0
Nepal	397	397	539	0,0	0,7	31,6	16,2	10,2
Ceilan (Sri Lanka)	550	851	1.234	0,9	0,9	43,8	34,8	23,3
Tailàndia	570	608	841	0,1	0,8	45,3	24,9	15,9
Taiwan	550	550	732	0,0	0,7	43,8	22,5	13,8
Xina	600	530	552	-0,3	0,1	47,7	21,7	10,4
Àsia oriental	556	535	752	-0,1	0,8	44,2	21,9	14,2
Àsia occidental	607	742	1.042	0,4	0,8	48,3	30,3	19,7
Àsia	<b>581</b>	<b>553</b>	<b>695</b>	<b>-0,1</b>	<b>0,5</b>	<b>46,2</b>	<b>22,6</b>	<b>13,1</b>

n. d.: no es disposa de dades.

Font: A. Maddison, a partir de les sèries disponibles a <http://www.ggdcc.net/maddison/>.

Les **agressions estrangeres** també van afectar la marxa econòmica del país, començant per les dutes a terme pels britànics, molt orientades a aconseguir l'obertura d'aquesta economia al comerç internacional i a l'obtenció de privilegis comercials. Les agressions van comportar pèrdues territorials, l'obligatorietat de concessions i de drets als agressors, la pèrdua d'independència en la política comercial i el pagament d'indemnitzacions a les potències vencedores.

Les guerres de l'opi (1839-1842 i 1856-1860) marquen l'inici d'aquest **procés de penetració occidental**. Els comerciants britànics compraven té als xinesos, mentre que aquests darrers amb prou feines adquirien mercaderies europees. Això generava un fort superàvit comercial xinès respecte al Vell Continent. Per tal de disminuir-lo, els britànics van començar a introduir opi a la Xina,



Les guerres de l'opi marcaren el procés de penetració dels interessos comercials dels països occidentals a la Xina.

un producte declarat il·legal però permès per les autoritats locals xineses. Les importacions d'opi van créixer tant que l'imperi de la dinastia Qing va acabar tenint dèficit comercial i, en conseqüència, unes sortides netes de plata.

Aquest canvi en la balança comercial externa va provocar un canvi d'actitud de les autoritats xineses pel que fa a les seves relacions comercials amb els britànics. El 1839 es van confiscar i destruir 20.000 caixes d'opi britànic. Aquest incident va ser l'inici de les denominades guerres de l'opi (1839-1842 i 1856-1860), en les quals els britànics van acabar imposant les seves condicions als xinesos. Per exemple, l'any 1842 es va fer la signatura del **tractat de Nanquín**<sup>6</sup>, que va portar cap a la cessió de Hong Kong al Regne Unit, la pèrdua de control xinès sobre part dels ports i la pràctica desaparició de les barreres comercials. L'obertura forçosa dels ports de la Xina va representar el punt de partida per a la penetració comercial d'altres potències mundials o regionals. Aquests van ser els casos de França, Rússia o els Estats Units. I també el d'un país emergent a la regió: el Japó. L'expansió japonesa va culminar amb una nova guerra, aquest cop per al control de Corea (1894-1895), la qual l'any 1910 esdevindria formalment una colònia del país del sol naixent. Alemanys, belgues, italians o austríacs també acabarien disposant de concessions. Tots aquests esdeveniments provocaven a més inestabilitat interna com a conseqüència de l'esclat de revoltes contràries a la penetració occidental al país. Aquest va ser el cas de la **revolta dels bòxers** (1900-1901). Un total de dinou països disposaven d'enclavaments territorials i havien aconseguit cessions de drets i privilegis del govern xinès. L'emperador mantenia formalment el poder. Però era evident que les institucions de govern no sabien respondre als reptes que se li plantejaven. De fet, la dinastia imperial xinesa acabaria perdent el poder i l'any 1912 s'instaurà un règim republicà.

En aquest context d'agressions, conflictes i inestabilitat, i també d'importants desastres naturals, **l'economia va experimentar una forta decadència**. La indústria autòctona va perdre embranzida a partir de les dècades centrals del segle, coincidint amb l'obertura forçada del país i l'entrada creixent de productes manufacturats de l'exterior. La política econòmica de les autoritats xineses tampoc no ajudava gaire a la modernització del país. I moltes vegades actuava més com a obstacle que com a estímul. L'abundància de mà d'obra tampoc no afavoria la mecanització dels processos productius. És cert que des dels darrers anys del segle XIX s'havien produït avenços en el desenvolupament d'una indústria moderna. Però tendien a concentrar-se als ports sorgits a partir dels tractats comercials: illes de modernitat desconnectades d'un país bàsicament agrari. El volum d'exportacions, encapçalades per la seda, el cotó en floca i el te, també va créixer a ritmes respectables entre 1870 i 1913: un 2,6% anual. Però les exportacions representaven un percentatge molt modest del PIB del país: un 0,7% l'any 1870 i un 1,7% l'any 1913. En aquell moment, el PIB *per capita* de la Xina, que havia augmentat en relació amb 1870, encara no havia assolit els nivells de 1820: un balanç decebedor.

<sup>6</sup>Tractat de pau entre la Xina i la Gran Bretanya (1842), pel qual es forçà l'obertura de determinats ports de la Xina al comerç internacional.

#### Desastres naturals

La situació de la Xina es va veure agreujada per desastres naturals. Així, durant la segona meitat del segle XIX, el país va patir dues importants fams, una entre 1876-1879 i l'altra a la dècada de 1890. En la primera de les fams esmentades, van morir entre 9 i 13 milions de persones. L'element desencadenant va ser l'existència de fenòmens climàtics extrems. Però l'impacte d'aquests fenòmens es va accentuar a conseqüència de la incapacitat del Govern xinès per a mantenir el sistema de graners públics i les infraestructures del país.

L'evolució econòmica de l'Índia, el segon país més poblat del continent, va ser una mica **més positiva** que la de la Xina. Però el creixement del PIB *per capita* va continuar essent molt modest. Entre 1820 i 1870, es va mantenir estancat i entre aquesta darrera data i la Primera Guerra Mundial va augmentar a una taxa anual del 0,5%, un increment modest i del tot insuficient per a convergir amb les economies més desenvolupades. Sense negar la influència d'altres factors, la trajectòria econòmica del país, i d'altres territoris de la regió, va estar molt vinculada a un fenomen que ja hem esmentat anteriorment: el **colonialisme**.

Taula 19. Indicadors de la desindustrialització a Àsia, 1780-1913

Anys	Índia	Xina	Japó	Països perifèrics	Països desenvolupats
<b>1. Nivells d'industrialització <i>per capita</i> (Regne Unit 1900 = 100)</b>					
1750	7	8	7	7	8
1800	6	6	7	6	8
1830	6	6	7	6	11
1860	3	4	7	4	16
1880	2	4	9	3	24
1900	1	3	12	2	35
1913	2	3	20	2	55
<b>2. Producció mundial de manufactures, 1780-1913 (en percentatges)</b>					
1750	24,4	33,1	3,9	26,8	73,2
1800	19,9	33,6	3,4	32,2	67,8
1830	17,8	29,7	2,7	39,5	60,5
1860	8,4	19,5	2,7	63,3	36,7
1880	2,8	12,5	2,5	79,1	20,9
1900	1,7	6,3	2,4	88,9	11,1
1913	1,4	3,5	2,7	92,5	7,5

Font: Bairoch (1982 i 1991, pàg. 21)

El procés a partir del qual el Regne Unit va establir el control de l'Índia és ben conegut. Els primers anys del segle XVII, una empresa comercial privada, la **Companyia Britànica de les Índies Orientals**, havia obtingut de la corona britànica el privilegi del comerç amb l'Índia. El paper estrictament comercial de la Companyia va anar canviant amb el temps, fins a convertir-se en una empresa tan poderosa que governava la major part del país. I ho feia d'acord amb els interessos de la metròpoli. Per això les autoritats del moment no dubtaven a articular mesures que afavorissin la indústria de la metròpoli a costa de la de la colònia, a partir, per exemple, d'una **política comercial discriminatòria**. Progressivament L'Índia va experimentar un procés de desindustrialitza-

ció, el qual va estar molt vinculat al declivi del principal sector industrial del país: la manufactura tradicional de teixits de cotó. Paral·lelament, l'estructura exportadora del país es va transformar. En poques dècades, l'Índia va passar de ser una economia molt orientada cap a l'exportació de productes manufacturats tèxtils a convertir-se en un **país exportador de productes primaris**. Les taules 18 i 19 mostren amb claredat el que acabem d'assenyalar.

És evident que el procés de desindustrialització no es pot atribuir exclusivament al colonialisme. Els productors de manufactures de cotó de l'Índia, i els de molts altres països del món, van patir la competència d'una indústria tèxtil britànica cada vegada més moderna i competitiva, la qual es beneficiava també de la reducció dels costos de transport que es produïa a mesura que avançava el segle XIX. Ho hem assenyalat en diverses ocasions al llarg de les pàgines anteriors. Però també no és menys cert que la manca d'independència i l'existència d'una política comercial discriminatòria facilitaven l'accés dels teixits britànics en el mercat indi i entorpien el desenvolupament de la indústria autòctona. A la primera dècada del vuit-cents, els primers tot just representaven el 0,5% del consum total de teixits de cotó de l'Índia. A mitjan segle XIX, ja tenien una quota de mercat del 22%.

Taula 20. Productes d'exportació principals de l'Índia (en percentatges sobre el total)

Anys	Manufactures de cotó	Cotó en floca	Manufactures de jute	Jute en brut	Opi	Anyil	Té	Cereals
1811-1812	33,0	4,9	-	-	23,3	18,5	-	-
1814-1815	14,3	8,0	-	-	-	20,0	-	-
1828-1829	11,0	15,0	-	-	17,0	27,0	-	-
1839-1840	5,0	20,0	-	-	10,0	26,0	-	-
1850-1851	3,7	19,1	0,9	1,1	30,1	10,9	0,2	4,1
1860-1861	2,4	22,3	1,1	1,2	30,9	5,7	0,5	10,2
1870-1871	2,5	35,2	0,6	4,7	19,5	5,8	2,1	8,1
1880-1881	4,2	17,8	1,5	5,2	18,2	4,8	4,2	17,1
1890-1891	9,5	16,5	2,5	7,6	9,2	3,1	5,5	19,5
1900-1901	6,4	9,4	7,3	10,1	8,8	2,0	9,0	13,1
1910-1911	6,0	17,2	8,1	7,4	6,1	0,2	5,9	18,4

Font: Chaudhuri (1983, pàg. 842-844)

L'any 1858 l'Índia es convertia oficialment en una colònia britànica, administrada directament pel Govern de Sa Majestat i no per la Companyia Britànica de les Índies Orientals. Era una conseqüència de la **revolta dels Sipais** (1857-1858). En aquesta nova etapa, el país va rebre elevades inversions, adreçades fonamentalment a la **construcció de la xarxa ferroviària**, una infraestructura cabdal per a integrar el mercat interior i per a impulsar el comerç exterior. Les autoritats britàniques també van promoure **projectes d'irrigació** i el **conreu de productes per a l'exportació** (cotó, jute, anyil, té o opi). Com a conseqüència, l'agricultura tradicional, basada en l'autoconsum, es va transformar en una **agricultura comercial**, mentre que la introducció de nous conreus permetia diversificar la producció agrícola i impulsava, juntament amb la construcció del ferrocarril, un procés d'especialització regional.



L'any 1858 l'Índia es convertia oficialment en una colònia britànica.

Aquest desenvolupament dels conreus comercials es va veure afavorit per dos fets addicionals. El primer va ser l'esclat de la **guerra de Secessió als Estats Units** (1861-1865), un conflicte que va provocar la paràlisi de les exportacions nord-americanes cap al Regne Unit i, per tant, va estimular el conreu de cotó de l'Índia. El segon va ser l'obertura del **canal de Suez** l'any 1869, que escurçava les distàncies amb Europa i, en conseqüència, afavoria les exportacions agrícoles. Entre 1870 i 1913, les exportacions totals de l'Índia (mesurades a preus constants) van créixer a una taxa anual del 2,4%.

Malauradament, aquest impuls exportador no sempre va significar millores substancials en el nivell de vida de la població. Els beneficis de les exportacions agràries quedaven en mans dels capitalistes britànics. La competència per la terra es va incrementar i el conreu d'aliments per al consum intern va disminuir. La població índia, en canvi, va augmentar i això generava problemes d'alimentació a l'interior del país. L'orientació exportadora dels conreus agrícoles també va esperonar la monetització del món rural. En aquest context, el poder dels **intermediaris financers** va créixer molt. I també ho va fer el **nivell d'endeutament dels pagesos indis**. Els fets que acabem d'assenyalar van tenir encara una altra conseqüència: l'aparició i el creixement de **treballadors rurals no propietaris**. El creixement de la població dificultava l'adquisició de terra. L'elevat nivell d'endeutament en podia comportar la pèrdua. La crisi de la manufactura tradicional provocava un desplaçament d'artesans a la recerca de treball i agreujava la situació en les zones rurals. Com a conseqüència de tot plegat, una part significativa de la població agrària vivia en el límit de subsistència i, en alguns casos, es veia empesa a treballar en condicions de **semiesclavisme**. En aquest context, el país va patir dues fams (1876-1878 i 1899-1900) que van provocar la mort de milions de persones, una plaga de pesta bubònica a la dècada de 1890 i, com a reacció a les adverses condicions en el món rural, revoltes populars (1855 i 1875).

Paral·lelament a la construcció de la xarxa ferroviària i al desenvolupament d'una agricultura comercial, l'economia va experimentar altres transformacions significatives. A mitjan segle XIX, es van començar a establir algunes **fàbriques modernes**, inicialment en el sector cotoner i del jute. I durant la pri-



mera dècada del segle XX la indústria va diversificar-se i la modernització va ampliar-se a altres sectors manufacturats. Però el procés va ser molt limitat. L'any 1913, els nivells d'industrialització *per capita* de l'Índia encara eren tres vegades inferiors als de començaments del segle XIX. El PIB *per capita* era lleugerament més elevat, però se situava entre els més baixos del continent asiàtic i s'havia allunyat molt del d'aquells països més desenvolupats.

La tercera trajectòria que ens interessa destacar és la del **Japó**. Es tracta de l'únic país no occidental, i a la vegada també asiàtic, que va aconseguir iniciar un procés d'industrialització durant el segle XIX. I també dels pocs països de la regió que durant el període 1870-1913 va experimentar taxes del creixement del PIB *per capita* similars, i en alguns casos superiors, a les assolides per països de l'economia atlàntica. El Japó havia estat un país tradicionalment tancat a l'exterior. Però com ja havia passat amb la Xina, aquesta situació va canviar a mitjan segle XIX. Entre 1853 i 1854, l'oficial nord-americà Matthew C. Perry va dur a terme una expedició naval que va acabar forçant la dinastia Tokugawa a acceptar tractats comercials desiguals amb potències estrangeres. De resultes d'aquests tractats el Japó quedava obligat a obrir els ports comercials i a fixar uns aranzels que no podien superar el 5% *ad valorem*. Per a les autoritats imperials japoneses es va tractar d'una humiliació política molt greu.



L'emperador Mutsuhito va ser l'impulsor de la restauració Meiji al Japó.

La reacció no es va fer esperar. El 1868 va arribar al poder l'emperador Mutsuhito i va endegar una sèrie de reformes institucionals conegudes com la **restauració Meiji**. La nova política posava l'Estat al centre d'un projecte d'industrialització emulador del model occidental. Aquestes reformes van consistir en l'abolició del feudalisme, la modernització de la burocràcia de l'Estat i la millora del sistema educatiu. Paral·lelament, un nombre creixent de joves japonesos va ser enviat a Occident per a estudiar a les seves institucions i assessorar el Govern en les seves reformes. D'aquesta manera, l'Administració va adoptar el model centralitzat francès, l'exèrcit va seguir el model prussià, la flota naval es va inspirar en l'anglesa, el Banc Central va imitar el belga, el model universitari adoptat es va basar en el dels EUA, l'educació primària i secundària va seguir el model de França i Alemanya, mentre que la indústria i les finances es van guiar pel model alemany i dels EUA. El model empresarial que va sorgir al Japó va ser el denominat **zaibatsu**, que emulava les grans empreses característiques de la segona revolució tecnològica. Els **zaibatsu** eren grans corporacions empresarials, amb un nucli central en la banca, i organitzades a partir de lleialtats de tipus familiar. Alguns dels **zaibatsu** que van sorgir en aquesta època van ser el Mitsubishi, Sumitomo o Mitsui.

Taula 21. L'estructura del comerç d'exportació japonès, 1868-1872/1908-1912 (en percentatges)

Períodes	Aliments i begudes	Matèries primeres	Productes semimanufacturats	Productes manufacturats	Altres
1868-1872	25,4	23,1	40,8	1,9	8,8

Font: Allen (1980, pàg. 266)

Períodes	Aliments i begudes	Matèries primeres	Productes semimanufacturats	Productes manufacturats	Altres
1878-1882	37,1	11,6	40,4	7,2	3,7
1893-1897	16,8	10,3	43,3	26,2	3,4
1903-1907	11,9	9,1	45,3	31,1	2,6
1908-1912	11,1	9,2	48,1	30,5	1,1

Font: Allen (1980, pàg. 266)

Per a poder dur a terme el procés de modernització, el Japó va necessitar importar *inputs* industrials i béns de capital d'Occident. El finançament d'aquestes importacions es va basar en l'exportació de la seda en brut i del té. Des del 1867, el Govern japonès va aconseguir, a més, préstecs en el mercat de Londres per a la construcció dels ferrocarrils. El seu procés de creixement econòmic va anar en paral·lel amb un **procés d'expansió territorial** que el va convertir en el protagonista d'agressions externes constants, especialment amb la Xina. El 1894-1895 va conquerir Taiwan (que es va denominar *Formosa*), i el 1905 va derrotar Rússia i va adquirir una gran quantitat de territoris, entre els quals Corea.

Els tractats comercials desiguals amb Occident es van acabar el 1911, any a partir del qual el Govern japonès va poder fer ús dels aranzels per a protegir la seva indústria. A partir d'aquest moment, el proteccionisme japonès es va situar en els nivells més elevats del món, tot just per darrere dels Estats Units. Però a principis de la dècada de 1910 el Japó ja tenia un sector industrial relativament desenvolupat: el 39% de la població activa del país treballava en el sector secundari i els productes manufacturats representaven el 31% del valor de totes les exportacions japoneses (taula 21).

### 3.5. Consideracions finals

El Japó representa certament un cas únic al continent asiàtic. A la resta de la regió la situació era molt diferent. Amb més o menys mesura segons els països, el creixement econòmic va estar molt condicionat per almenys quatre aspectes: l'existència de conflictes i inestabilitat interna, l'acció de les potències colonials i la manca d'autonomia política i/o comercial, l'absència de governs i institucions autòctones afavoridores de processos de modernització i, finalment, l'existència de processos de desindustrialització, vinculats, al seu torn, a la competència de la indústria britànica, a causes molt particulars de cada país, o bé a algun dels aspectes que acabem d'assenyalar.

Però això no és tot. La majoria dels països que formaven el continent no van poder aprofitar plenament les oportunitats que oferia la Primera Globalització. Les seves exportacions van augmentar a una taxa anual del 2,3% durant els cinquanta anys posteriors a 1870: uns ritmes inferiors a altres regions del món, però gens menyspreables (taula 22). Ara bé, aquest increment va tenir un im-

pacte menor sobre el conjunt de les seves economies, sobretot perquè el sector exportador representava una part comparativament modesta de l'economia d'aquests països: entre un 4% i un 6% del PIB asiàtic, un percentatge força allunyat a l'assolit per altres regions.

Taula 22. Les exportacions a diversos països asiàtics, 1870-1913 (preus constants, milions de dòlars de 1990)

Països/Regions	Exportacions a preus constants, en dòlars de 1990			Exportacions com a percentatge del PIB	
	1870 (dòlars)	1913 (dòlars)	1870-1913 (taxes de creixement)	1870 (%)	1913 (%)
Corea del Sud	0	171	-	0,0	1,2
Índia	3.466	9.480	2,4	2,6	4,6
Indonèsia	172	989	4,2	0,9	2,2
Japó	51	1.684	8,5	0,2	2,4
Tailàndia	88	495	4,1	n. d.	2,5
Taiwan	n. d.	70	-	n. d.	2,5
Xina	1.398	4.197	2,6	0,7	1,7
Àsia	5.702	14.982	2,3	1,3	2,6
Amèrica Llatina	2.126	8.966	3,4	9,0	9,5
"Noves Europes"	3.674	26.632	4,7	n. d.	12,2
Europa occidental	30.396	119.482	3,2	10,0	16,0

Exportacions (preus constants): Àsia (8 països), l'Amèrica Llatina (7 països), "Noves Europes" (3 països), l'Europa occidental (12 països); exportacions (percentatge del PIB): "Noves Europes" (Austràlia i el Canadà); n. d.: no es disposa de dades. Fonts: Maddison (1995, pàg. 236) i Findaly i O'Rourke (2003, pàg. 41).

I més encara. Àsia disposava d'una oferta quasi il·limitada de treball. Aquest fet afavoria l'existència de fortes migracions, protagonitzades sobretot per xinesos i indis que es desplaçaven a les plantacions d'altres països a canvi de salaris baixos. Es calcula que 4 milions d'indis i 5 milions de xinesos van emigrar permanentment cap a països amb densitat de població baixa com Ceilan (Sri Lanka), Burma (Myanmar), les Índies Orientals Holandeses (Indonèsia) i Malàisia. W. Arthur Lewis (1915-1991), premi Nobel d'Economia l'any 1979, va explicar amb claredat les conseqüències d'aquest fet. Segons aquest autor, com a conseqüència de l'oferta il·limitada de mà d'obra xinesa i índia, als països tropicals els salaris i els ingressos dels camperols s'havien de mantenir propers als nivells salarials de l'Índia i la Xina, que eren baixos. En canvi, les



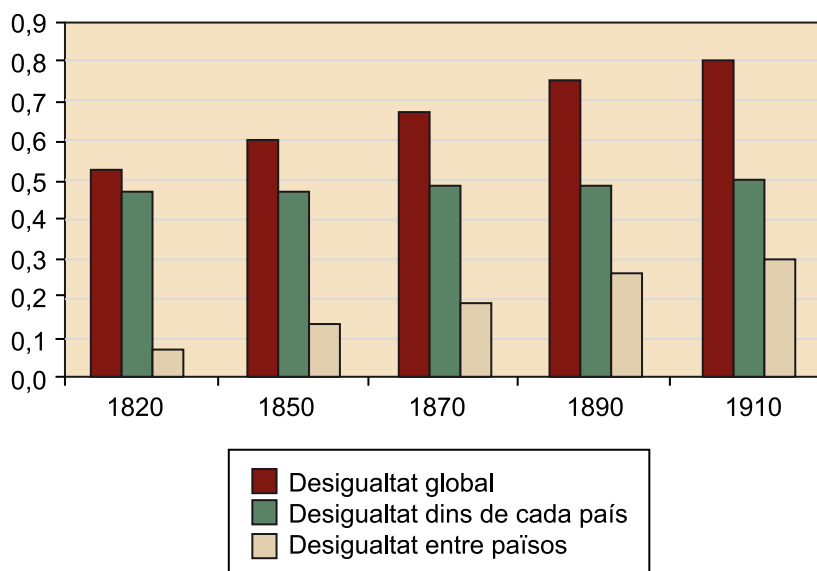
Àsia tenia una oferta quasi il·limitada de treball, cosa que afavoria l'existència de fortes migracions.

"Noves Europes" o l'Amèrica Llatina podien atreure emigrants europeus només si oferien salaris superiors als existents a l'Europa occidental, on ja eren alts i estaven creixent.

## 4. L'evolució de la desigualtat al món: un breu apunt

L'anàlisi de la **desigualtat dels ingressos entre persones** (i no solament entre països o regions) és una altra manera d'aproximar-nos a la qüestió que hem tractat en l'apartat anterior. Les estimacions disponibles són clares pel que fa al cas i també força coincidents amb l'evidència anterior: durant el segle XIX la desigualtat global de les persones va augmentar (figura 11). Una vegada més cal indicar que aquest augment de la desigualtat individual a escala global podria haver estat compatible amb una tendència més igualitària dins de l'economia atlàntica.

Figura 11. L'evolució de la desigualtat individual al món, 1820-1910 (índex de Theil)



Font: Bourguignon i Morrison (2002)

L'evolució de la desigualtat global (entre totes les persones del món) està vinculada a l'evolució de la renda de les persones d'un país en relació amb la dels habitants de la resta de països (desigualtat entre països). I també a la distribució de la renda dins del país on aquestes persones resideixen (desigualtat dins dels països). La primera va ser la que va condicionar l'evolució de la desigualtat global. Però l'any 1910 la segona encara representava més del 60% d'aquesta desigualtat i, per tant, és necessari dedicar-hi certa atenció.

Una vegada més cal assenyalar que la **globalització** va tenir un paper molt important en els canvis que es van produir en la distribució de la renda dins de cada país. I el que és més important: el seu impacte va variar molt segons la dotació de factors existent.

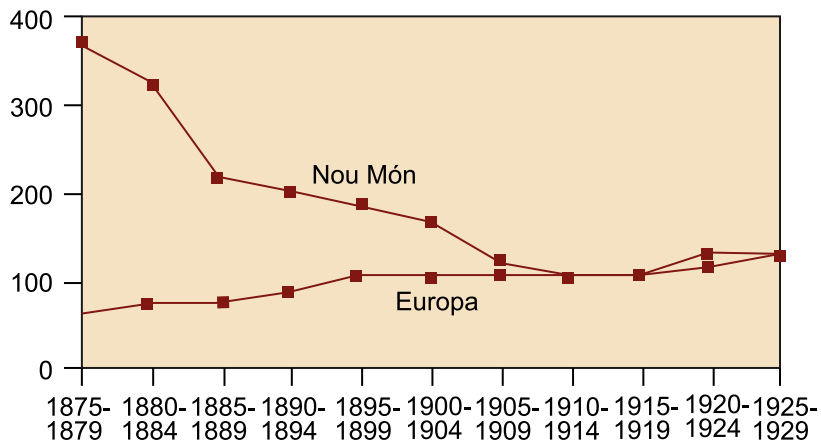
Els països amb **escassetat de treball i abundància de terra** van experimentar un **augment de la desigualtat**. L'explicació és relativament senzilla. La millora del transport i la difusió del lliurecanvisme van afavorir el creixement del comerç al llarg del segle XIX. Els països del Nou Món van tendir a exportar productes agraris, és a dir, mercaderies que utilitzaven el factor relativament abundant, la terra. Això va portar, tal com preveu el teorema de Stolper-Samuelson, a un augment de la renda de la terra i, per tant, dels ingressos dels (rics) propietaris agraris en relació amb els de la resta de la població i, especialment, als dels treballadors poc qualificats. A més, aquests darrers van veure com l'augment dels seus salaris s'atenuava a mesura que incrementava la població immigrada. La desigualtat interna també sembla que va créixer a les zones del Tercer Món amb abundància de terra i orientació cap a la producció i l'exportació de productes agraris.

#### El teorema de Stolper-Samuelson

Elaborat per W. F. Stolper i P. A. Samuelson l'any 1941, aquest és un teorema bàsic en les explicacions estàndard del comerç internacional. Segons aquest teorema, l'augment del preu d'un bé portarà a un augment de la retribució del factor que és utilitzat intensament en la producció d'aquest bé, mentre que aquest tindrà un efecte contrari en la retribució de l'altre factor de producció.

La **desigualtat interna va disminuir**, en canvi, allà on hi havia **abundància de mà d'obra i escassetat relativa de terra** (figura 12). A Europa, la reducció dels costos de transport i altres costos comercials va provocar un fort augment de les importacions de productes agraris, una reducció dels preus d'aquests béns i, finalment, una davallada dels ingressos dels propietaris agraris del Vell Continent. L'emigració en massa cap al Nou Món beneficiava, en canvi, els perceptors de salaris i, especialment, els treballadors no qualificats, els quals van augmentar el seu salari en relació amb els qualificats. Les tendències asenyalades acostumaven a ser més intenses si no s'introduïen polítiques que protegissin el sector agrari.

Figura 12. L'evolució de la relació salari dels treballadors no qualificats / renda de la terra al Nou i al Vell Món, 1875-1879/1925-1929 (1911 = 100)



Font: Bohlin i Larsson (2007, pàg. 57)

En definitiva, el procés de globalització va provocar que augmentés la desigualtat en uns països (els del Nou Món), però no en uns altres (els del Vell Continent). La dotació de factors existent en cada territori explica una part important d'aquesta tendència desigual. Però certament no l'explica tota. La distribució de la renda acostuma a estar determinada per més elements que la dotació de factors.

Per exemple, els canvis institucionals i de política econòmica, en la mesura que influencien la retribució dels factors, tenen efectes distributius i, per tant, poden atenuar l'impacte que aparentment resultaria d'una dotació de factors determinada. Això és el que va passar a finals del segle XIX als països europeus que van augmentar la protecció aranzelària en el sector agrari. En aquests casos, la desigualtat, mesurada a partir de la retribució dels factors, no sembla que es reduís tan intensament com ho va fer als països amb polítiques comercials més lliurecanvistes.

## 5. Creixement econòmic i transformacions demogràfiques, energètiques i institucionals en el món desenvolupat

La industrialització i les forces de la globalització van guiar la transformació de l'economia mundial al segle XIX. Tots dos fenòmens han estat cabdals en els inicis del creixement econòmic modern i en les millores del nivell de vida anteriors a 1914. Al mateix temps, l'impacte desigual d'un i altre fenomen han acabat portant a un augment de la divergència i la desigualtat entre països i persones. Però no solament això. Al segle XIX, industrialització i globalització van transcórrer paral·lels a transformacions demogràfiques, energètiques, institucionals i socials importants, en un procés en el que no sempre és fàcil establir-ne la direcció de causalitat.

### 5.1. La transició demogràfica

Quines són concretament les transformacions principals que esdevenen o s'inicien durant el segle XIX? La primera és l'anomenada *transició demogràfica*, la qual es va produir primer als països més desenvolupats del món i posteriorment a la resta. Com ja s'ha assenyalat, la transició demogràfica es pot definir com el pas d'un règim demogràfic antic, amb altes taxes de natalitat i mortalitat, a un règim demogràfic modern, que es caracteritza per tot el contrari. El model de transició demogràfica acostuma a distingir dues grans fases centrals entre l'inici i la fi de la transició. En la primera, les taxes de natalitat acostumen a mantenir-se elevades, mentre que la mortalitat comença a disminuir. Això implica un fort augment del creixement natural de la població. En la segona, les taxes de mortalitat continuen baixant i a més s'inicia la reducció de les taxes de natalitat, cosa que comporta una desacceleració del creixement natural. Sens dubte, la cronologia i les característiques de la transició demogràfica van variar molt entre països, unes diferències que malauradament no podem detallar en aquestes pàgines. Però una cosa és certa. Abans que hagués acabat el segle XIX els països més avançats del món ja havien iniciat un procés de transició demogràfica, la qual conclouria durant les primeres dècades del segle XX (taula 23).

Taula 23. Taxes de natalitat i mortalitat a diversos països europeus i als Estats Units, 1750-1950 (naixements i morts per 1.000 habitants)

Països	Natalitat					Mortalitat				
	1750	1820	1870	1910	1950	1750	1820	1870	1910	1950
Alemanya	n. d.	39,9	38,5	29,8	16,2	n. d.	24,4	27,4	16,2	10,5

Notes i fonts: Finlàndia 1750 = 1751, Bèlgica 1820 = 1830, Països Baixos 1820 = 1840, Estats Units 1820 = taxa de natalitat de la població blanca segons Haines (2008); Estats Units 1870 i 1910 fa referència als períodes 1870-1880 i 1905-1909, segons les dades de Haines (2000, pàg. 153) i Cipolla (1989, pàg. 102); Itàlia 1870 = mitjana del període 1862-1871, Alemanya 1950 = República Federal Alemanya, Anglaterra, França i Suècia 1950 = 1949. Les dades s'han extret de Mitchell (2007, pàg. 94-120), excepte per a Anglaterra i Gal·les abans de 1870, que provenen de Wrigley i Schofield (1981) i d'Anglaterra i Gal·les (1910), França (1750-1910) i Suècia (1850-1910), que s'han obtingut de Chesnais (1986).



Països	Natalitat					Mortalitat				
	1750	1820	1870	1910	1950	1750	1820	1870	1910	1950
Anglaterra i Gal·les	34,8	39,8	35,9	25,1	15,8	27,5	24,0	22,8	13,5	11,6
Àustria	n. d.	43,0	39,8	32,5	15,6	n. d.	26,6	29,4	21,2	12,4
Bèlgica	n. d.	32,3	32,7	23,7	16,5	n. d.	25,6	23,6	14,9	12,0
<b>Dinamarca</b>	<b>n. d.</b>	<b>31,5</b>	<b>30,3</b>	<b>27,5</b>	<b>18,7</b>	<b>n. d.</b>	<b>20,9</b>	<b>19,0</b>	<b>12,9</b>	<b>9,2</b>
Espanya	n. d.	n. d.	36,6	32,7	20,1	n. d.	n. d.	31,6	23,1	10,8
Estats Units	n. d.	52,8	41,2	30,0	23,5	n. d.	n. d.	23,7	15,4	9,5
<b>Finlàndia</b>	<b>44,7</b>	<b>36,6</b>	<b>36,3</b>	<b>31,7</b>	<b>24,5</b>	<b>24,6</b>	<b>25,3</b>	<b>18,2</b>	<b>17,4</b>	<b>10,2</b>
França	39,0	32,4	25,9	19,6	20,5	36,7	25,6	28,4	17,8	12,7
<b>Irlanda</b>	<b>n. d.</b>	<b>n. d.</b>	<b>27,7</b>	<b>23,3</b>	<b>21,4</b>	<b>n. d.</b>	<b>n. d.</b>	<b>17,2</b>	<b>17,1</b>	<b>12,7</b>
Itàlia	n. d.	n. d.	37,4	33,3	19,6	n. d.	n. d.	30,3	19,8	9,8
Noruega	30,6	33,3	29,2	25,8	19,1	27,2	18,9	16,2	13,5	9,1
Països Baixos	n. d.	35,0	n. d.	28,6	22,7	n. d.	23,5	n. d.	13,6	7,5
Suècia	36,4	33,0	28,8	24,7	16,5	26,9	24,5	19,8	14,0	10,0
Suïssa	n. d.	n. d.	29,8	25,0	18,1	n. d.	n. d.	25,8	15,1	10,1

Notes i fonts: Finlàndia 1750 = 1751, Bèlgica 1820 = 1830, Països Baixos 1820 = 1840, Estats Units 1820 = taxa de natalitat de la població blanca segons Haines (2008); Estats Units 1870 i 1910 fa referència als períodes 1870-1880 i 1905-1909, segons les dades de Haines (2000, pàg. 153) i Cipolla (1989, pàg. 102); Itàlia 1870 = mitjana del període 1862-1871, Alemanya 1950 = República Federal Alemanya, Anglaterra, França i Suècia 1950 = 1949. Les dades s'han extret de Mitchell (2007, pàg. 94-120), excepte per a Anglaterra i Gal·les abans de 1870, que provenen de Wrigley i Schofield (1981) i d'Anglaterra i Gal·les (1910), França (1750-1910) i Suècia (1850-1910), que s'han obtingut de Chesnais (1986).

Potser més interessant és esbrinar les causes que expliquen la transició demogràfica, és a dir, la reducció de la mortalitat i la disminució de la natalitat. Pel que fa al primer dels aspectes esmentats, la historiografia ha assenyalat la importància dels **factors econòmics**, però sense ignorar en cap moment els més vinculats a l'**acció de les autoritats públiques i l'accés a l'educació de les dones**. Així, la millora de la renda, juntament amb les transformacions experimentades en el sector agrari, van augmentar la quantitat i la qualitat dels aliments disponibles. Igualment, l'acció de les autoritats en l'àmbit de la sanitat pública es va intensificar a escala municipal, cosa que va acabar portant a la construcció de xarxes de clavegueram i de provisió d'aigua. L'estoc de cases disponibles també van tendir a augmentar a les àrees urbanes, les quals es trobaven subjectes a regulacions cada vegada més estrictes en termes d'espai, llum, accés a clavegueram o aigua corrent. Tots aquests fets afavorien la reducció de la transmissió de malalties infeccioses i, per tant, contribuïen a reduir la mortalitat. Finalment, els avenços en l'educació de les dones també van esdevenir importants en la reducció de la mortalitat infantil, atès que afavorien, entre altres, un coneixement més gran de l'alimentació i la cura dels fills.



Els avenços en l'educació de les dones van esdevenir importants en la reducció de la mortalitat infantil i així en la transició demogràfica que començà al segle XIX.

Taula 24. Escolarització i alfabetització a l'Europa occidental, el Japó i les "Noves Europes", 1870-1913

Països	Taxa d'escolarització primària (%)		Taxa d'escolarització total (%)		Taxa d'alfabetització (%)	
	1870 <sup>a</sup>	1913 <sup>a</sup>	1870	1913	1870	1913
Alemanya	67,4	79,5	41,6	44,4	80	97
Austràlia	69,6	89,2	33,5	53,7	64	96
Àustria	40,0	70,4	24,7	42,4	40	66
Bèlgica	62,5	62,0	37,5	36,5	66	86
Canadà	75,0	88,2	41,4	56,0	79	94
Dinamarca	58,3	65,8	39	42,1	81	99
Espanya	42,2	35,3	25,6	24,4	30	52
Estats Units	72,0	97,0	43,8	56,3	75	92
Finlàndia	6,6 <sup>b</sup>	26,4	5,6	18,7	10	59
França	57,4	85,7	40,7	50,7	69	92
Irlanda	38,4	78,5	n. d.	33,6	n. d.	91
Itàlia	28,6	44,6	16,3	28,5	32	62
Japó	19,7	59,2	10,5	36,2	21	72
Noruega	60,8	68,6	34,6	40,7	55	98
Nova Zelanda	50,0	90,9	n. d.	59,5	n. d.	95
Països Baixos	59,1	70,3	38,1	41,7	78	97
Regne Unit	48,7 <sup>c</sup>	78,5 <sup>c</sup>	35,4	43,1	76	96
Suècia	56,9	66,9	31,9	41,5	75	98
Suïssa	76,4	70,7	47,3	45,4	85	99

a: 1870-1875 i 1910, respectivament; b: 1880; c: Anglaterra i Gal·les n. d.: no es disposa de dades.  
Font: Crafts (2002, pàg. 306-307).

Taula 25. Regulacions laborals generals i normes específiques per al treball infantil i femení a Europa i al Nou Món abans de 1913

Països	Generals		Treball infantil			Treball femení	
	A	B	C	D	E	F	G
Austràlia	n. d.	1885	n. d.	n. d.	1885	1896	1873
Àustria	1787	1883	1842	1843	1885	1895	1895
Bèlgica	1889	1889	1889	(-)	1889	n. d.	(-)

(A): any en què s'introdueix la primera llei que regula el treball a les fàbriques; (B): any en què s'introdueixen inspeccions laborals a les fàbriques; (C): any en què es prohibeix el treball infantil nocturn a les fàbriques; (D): any en què es fixa la jornada laboral de 10 hores per als joves; (E): any en què es prohibeix el treball a les fàbriques als menors de 12 anys; (F): any en què es prohibeix el treball femení nocturn a les fàbriques; (G): any en què es fixa la jornada laboral d'11 hores per a les dones; (-): indica inexistència de legislació; n. d.: no es disposa de dades.  
Fonts: Huberman i Lewchuk (2003) i Huberman i Meissner (2009).

Països	Generals		Treball infantil			Treball femení	
	A	B	C	D	E	F	G
Bulgària	n. d.	1905	n. d.	(-)	1905	n. d.	1913
Canadà	n. d.	1888	n. d.	n. d.	1885	1910	1910
Dinamarca	1873	1873	1891	1901	1901	(-)	(-)
Finlàndia	n. d.	1889	n. d.	(-)	1889	(-)	(-)
França	1874	1874	1892	1892	1871	1892	1892
Alemanya	1853	1853	1839	1839	1853	1891	1891
Hongria	(-)	1893	1884	1893	1884	n. d.	(-)
Itàlia	n. d.	1906	1902	(-)	1907	1907	(-)
Mèxic	n. d.	1913	n. d.	n. d.	(-)	(-)	(-)
Països Baixos	1874	1895	1889	1913	1889	1889	1889
Noruega	1892	1892	1892	1892	1892	n. d.	(-)
Portugal	1891	1893	(-)	1891	(-)	n. d.	(-)
Rússia	1882	1882	(-)	(-)	1907	1905	(-)
Espanya	1873	1907	1900	(-)	(-)	n. d.	(-)
Suècia	1881	1889	1892	1892	1881	n. d.	(-)
Suïssa	1877	1877	1837	(-)	1833	1894	1894
Regne Unit	1833	1833	1833	(-)	1901	1844	1850
Estats Units	n. d.	1893 (1911)	n. d.	n. d.	1889 (1912)	1913 (-)	1892 (-)

(A): any en què s'introdueix la primera llei que regula el treball a les fàbriques; (B): any en què s'introdueixen inspeccions laborals a les fàbriques; (C): any en què es prohibeix el treball infantil nocturn a les fàbriques; (D): any en què es fixa la jornada laboral de 10 hores per als joves; (E): any en què es prohibeix el treball a les fàbriques als menors de 12 anys; (F): any en què es prohibeix el treball femení nocturn a les fàbriques; (G): any en què es fixa la jornada laboral d'11 hores per a les dones; (-): indica inexistència de legislació; n. d.: no es disposa de dades.

Fonts: Huberman i Lewchuk (2003) i Huberman i Meissner (2009).

Pel que fa a la **reducció de la natalitat**, diversos autors han assenyalat com a element central de l'explicació la **demanda creixent de treball qualificat** que estava originant el sector industrial, especialment a partir de la Segona Revolució Tecnològica. Les famílies haurien reaccionat a aquest fet disminuint el nombre de fills al mateix temps que maldaven per augmentar la qualificació dels seus descendents. La qualitat hauria substituït la quantitat. El procés s'hauria reforçat a partir d'altres vies. L'acceleració del canvi tècnic i la globalització haurien permès un augment dels ingressos de la renda dels progenitors, cosa que convertia les famílies en cada vegada menys dependents dels ingressos dels infants. A la llarga, tot això hauria afavorit l'establiment de polítiques públiques cada vegada més favorables a l'educació dels fills i a la regulació del treball dels infants (taules 24 i 25). D'altra banda, l'augment de l'esperança de vida en néixer, que a l'Europa occidental va passar dels 26 als 36 anys entre 1820 i 1900, també hauria afavorit la reducció de les taxes de natalitat. I el mateix es podria dir de l'impacte que va tenir en algunes àrees l'augment

del salari relatiu femení, que hauria fet augmentar el cost d'oportunitat dels fills. En aquest context, el cost mitjà dels fills estaria augmentant, mentre que l'estímul per a mantenir un nombre elevat de fills estaria disminuint i això reforçaria la disminució de les taxes de natalitat.

## 5.2. La transició energètica en les economies industrials

La transició demogràfica es va produir paral·lelament a la industrialització i a la globalització. La **transició energètica** també. El terme *transició energètica* fa referència als canvis que des de principis del segle XIX es van produir en la quantitat, la composició i la intensitat de l'energia consumida, els quals acabarien per configurar un nou model energètic. En efecte, la difusió de la industrialització, l'augment de la població i el creixement econòmic van portar com a conseqüència un augment en el consum d'energia, el qual es va gairebé sextuplicar a Europa entre 1800 i 1900 (taula 26). Aquest fort augment difícilment s'hauria aconseguit només utilitzant energies tradicionals, com la humana, l'animal, la derivada de la fusta, de l'aigua o del vent. Des de finals de l'edat moderna, la terra, que era el convertidor principal d'energia orgànica vegetal, ja estava esdevenint un factor cada vegada més escàs a mesura que creixia la població. Com a conseqüència, a partir de mitjan segle XVIII el preu dels aliments humans i animals, i també de la fusta, es van encarir, mentre que el preu real del carbó es va mantenir relativament estable, almenys a Londres. En aquest context, no és gens estrany que, on va ser possible i hi va haver els estímuls necessaris, el carbó comencés a substituir les energies tradicionals: és l'inici de la **transició cap als combustibles fòssils**, el carbó, el petroli i el gas natural.

Taula 26. Consum total i *per capita* d'energia a Europa i al món, 1800-2000

	1800	1850	1900	1950	1970	1989	2000
Total (en milions de toe)							
• Europa	104	129	578	948	2.145	2.680	2.707
• Món	n. d.	430	1.044	2.364	5.493	7.223	11.038
Per capita (en toe)							
• Europa	0,6	0,6	1,4	1,7	3,3	3,7*	3,7
• Món	n. d.	0,3	0,6	0,9	1,5	1,5*	1,9

Toe: tones equivalents de petroli; (\*): 1985  
Font: Malanima (2010)

Però en aquest procés de substitució el moment decisiu només va arribar amb la **difusió de la màquina de vapor**. La difusió d'aquest nou convertidor energètic i la mecanització dels processos productius, que són la base de la Revolució Industrial, van provocar un fort augment en el consum d'energia, procedent fonamentalment del carbó. I a la inversa. La Revolució Industrial va poder continuar gràcies a l'ampliació de l'energia en la forma de dipòsits de carbó. A Anglaterra, l'any 1800 el carbó ja representava prop del 75% del consum total d'energia. En el conjunt d'Europa la proporció era lleugerament in-

ferior: probablement se situava entre el 10% i 15% de tota l'energia consumida durant aquell mateix any. Però a mesura que va avançar el segle XIX la situació va canviar. Els combustibles fòssils (el carbó bàsicament) van substituir les energies tradicionals, les quals van perdre molta importància en termes relatius i algunes vegades en termes absoluts (taula 27). A Europa, l'any 1900 es pot estimar que els primers ja representaven tres quartes parts de tota l'energia consumida. Evidentment, la situació va variar molt entre països. Per exemple, vers el 1900 els combustibles fòssils representaven prop del 40% del consum d'energia a Itàlia o Suècia, mentre que als Països Baixos la proporció era del 80%, un aspecte que cal relacionar amb l'ús de la torba, i de més del 90% al Regne Unit, un país amb abundància de recursos carbonífers.

Taula 27. Composició del consum a Europa i al món, 1850-1950

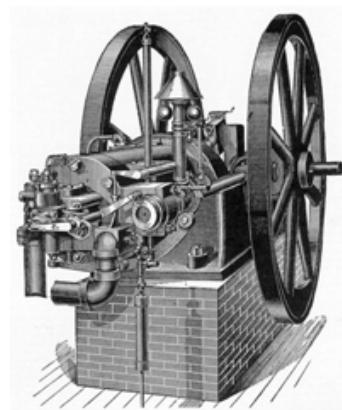
	1850			1900			1950		
	Trad.	Fòssils	Altres	Trad.	Fòssils	Altres	Trad.	Fòssils	Altres
Espanya	98	2	0	62	38	0	39	59	2
Itàlia	93	7	0	74	26	0	44	47	9
P. Baixos	53	47	0	20	80	0	91	9	0
Suècia	98	2	0	62	38	0	27	64	9
UK	8	92	0	4	96	0	3	97	0
Europa	80*	20	0	25	75	0	15	n. d.	n. d.
Món	80	20	0	45	55	0	30	n. d.	n. d.

Trad.: energies tradicionals; (\*): 1830.

Fonts: Espanya, Itàlia, Països Baixos i Suècia: Gales, Kander, Malanima i Rubio (2007); Regne Unit: Warde (2007); Europa i món: Malanima (2010)

L'ús creixent de combustibles fòssils i, sobretot, de nous convertidors energètics va tenir una altra conseqüència: va provocar una disminució de la intensitat energètica. Dit d'una altra manera, cada vegada va ser necessari emprar menys energia per unitat de producte interior brut.

Potser no és tan estrany. La transició energètica va comportar l'ús de nous convertidors energètics, amb capacitat per a generar més energia útil en relació amb el consum d'energia fet. Així, els animals, que eren els convertidors tradicionals d'energia vegetal en energia mecànica, van començar a ser substituïts per la màquina de vapor des de les darreres dècades del set-cents i pels motors elèctrics i de combustió interna un segle més tard. L'eficiència dels primers difícilment arribava al 10%, atès que la majoria d'energia era consumida pel mateix metabolisme i no per a generar energia mecànica. Per aquest mateix motiu, les màquines inanimades tenien una eficiència superior, la qual va augmentar a mesura que es van produir millores tecnològiques.



Elements com els primers motors de combustió interna van protagonitzar la progressiva transició energètica.

### 5.3. La llarga transició del feudalisme al capitalisme

El tercer grup de transformacions que van acompanyar la industrialització i la globalització van ser de tipus institucional. Les **institucions** inclouen normes, costums o codis de conducta. També fan referència al marc legislatiu i polític d'una societat i, en certa mesura, es poden equiparar a les regles de joc. Les institucions condicionen l'organització de l'activitat econòmica, l'actuació i les decisions de les persones, o si es vol, dels agents econòmics, i estableixen els incentius a la innovació, l'adopció de tecnologia i l'acumulació de capital humà. Per tot això, les institucions tenen una clara influència en l'evolució econòmica. I a la inversa. El canvi econòmic, juntament amb altres factors, condiciona el marc institucional fins al punt que pot arribar a modificar-lo.

Això darrer és el que va passar a Europa. Abans del segle XIX, l'aristocràcia feudal, al capdavant de la qual es trobava el monarca, era la classe dominant. Posseïa la major part de les terres. Tenia i exercia drets sobre territoris i persones. Accedia de manera privilegiada als càrrecs públics. Però aquesta situació va començar a canviar des de finals de l'edat moderna. L'avenç del comerç i l'impuls de l'activitat manufacturera van augmentar la **influència de la burgesia comercial, financera i industrial**, que va acabar aconseguint que s'establissin unes institucions més favorables als seus interessos.

Al Vell Continent, el canvi cap a aquest nou marc institucional, que moltes vegades hem anomenat la **transició del feudalisme al capitalisme**, va ser un fenomen de llarga durada. També va ser un procés amb interrupcions puntuals i amb característiques diferents segons els països. No és possible establir-ne els detalls. Però, encara que sigui breument, podem esmentar-ne la cronologia, la geografia i les característiques principals. El pas cap a un nou ordre es pot considerar que va començar al segle XVII a Anglaterra després d'una guerra civil revolucionària (1642-1660), la Revolució Gloriosa (o Revolució de 1688), i, finalment, la promulgació d'una legislació que limitava el poder de la monarquia i enfortia el del Parlament (l'anomenada *Bill of rights* de 1689). Precedida per la Revolució Americana i la Declaració d'independència dels Estats Units de 1776, la Revolució Francesa de 1789 va suposar una nova empenta en la destrucció del vell ordre feudal i la seva substitució per principis que propugnaven la llibertat dels ciutadans i el seu dret a decidir i intervenir en els afers públics, la igualtat davant la llei, la inviolabilitat de la propietat privada o la separació entre els poders executiu, legislatiu i judicial. Aquests principis van quedar establerts en la primera Declaració dels drets dels homes i del ciutadà (1789) i en les diferents constitucions redactades durant el període revolucionari. El cop d'estat i la dictadura posterior de Napoleó Bonaparte (1799-1815) va significar la reversió d'alguns dels aspectes esmentats. Però, considerat en conjunt, la realitat és que Napoleó va completar i consolidar els avenços sorgits durant els primers anys de la Revolució, almenys pel que fa als drets civils i als drets de propietat. També va introduir nova legislació sobre les societats mercantils. Codificada en els anomenats *codis napoleònics*, la legislació civil,

penal i mercantil impulsada per Napoleó durant els primers anys del segle XIX va representar un avenç molt important pel que fa a la seguretat jurídica dels agents i de l'activitat econòmica.

La crisi de l'Antic Regim no va quedar reduïda a Anglaterra o a França. Precisament va ser en el transcurs de les guerres revolucionàries (1792-1802) i de les conquestes napoleòniques (1803-1815) que els principis de la Revolució es van estendre als territoris europeus que van quedar sota l'òrbita de Napoleó. Aquests mateixos principis també van tenir una influència notable en els moviments per a la independència d'Espanya que van tenir lloc a l'Amèrica Llatina entre 1810 i 1822. A Europa, la derrota de Napoleó i el Congrés de Viena (1815) van representar un intent de tornar a la situació anterior a la Revolució de 1789. Però a la llarga va resultar un fracàs. Amb ritmes i grau diversos segons cada país, es pot afirmar que abans d'acabar la dècada de 1860 les institucions de tipus liberal i el liberalisme econòmic ja s'havien fet presents a la majoria de països del Vell Continent.



La transició del feudalisme al capitalisme va ser un fenomen de molt llarga durada, amb interrupcions puntuals i amb característiques diferents segons els països.

De la mateixa manera, la **consolidació progressiva de les institucions liberals** va acabar condicionant l'evolució de les economies occidentals. Per posar-ne alguns exemples, l'abolició dels drets feudals sobre la propietat de la terra i la fi de la servitud permetien alliberar i mobilitzar factors de producció bàsics: la terra, els recursos naturals i les persones. La limitació del poder del monarca, la igualtat davant la llei i un marc legislatiu que especifiqués millor els drets de propietat evitaven arbitrarietats, eliminaven incerteses i, com a conseqüència, tendien a afavorir els drets d'inventors, emprenedors i, finalment, la iniciativa individual. La supressió de gremis, reglamentacions laborals i monopolis anaven en la mateixa direcció. A més, el desenvolupament i la difusió progressius de noves formes jurídiques mercantils, com la societat limitada o la societat anònima, i la introducció de lleis sobre fallides empresarials, afavorien la marxa de l'activitat dels emprenedors. I també l'afavoria l'expansió de la borsa i de nous tipus de bancs i institucions financeres, els quals permetien mobilitzar i obtenir sumes creixents de capitals per a projectes amb necessitats financeres cada vegada més elevades, com la construcció de ferrocarril o les plantes de producció d'acer. Per la seva banda, els bancs centrals, inicialment destinats a finançar els estats, van assolir un paper cada vegada més rellevant com a banc de bancs i reguladors de l'oferta monetària.

#### **5.4. Democratització, progrés laboral i social i millores en el nivell de vida**

Sens dubte, la **burgèsia** havia aconseguit desenvolupar un marc legislatiu, un sistema polític i una política econòmica favorable a les seves necessitats i els seus interessos. Però la burgesia no era l'única classe social emergent. El procés i la difusió de la industrialització també havien fet augmentar el nombre d'**obrers** i de **classes urbanes**. Amb interessos diferents dels de la gran burgesia que tenia el poder, els nous actors socials van començar a demanar major democratització i una legislació que regulés les relacions laborals i introduís

mesures de protecció social per als treballadors. El grau d'èxit assolit en les demandes sempre estarà subjecte a discussió. Però els avenços van ser innegables. Ampliació de la democràcia, progrés laboral i social i millores en el nivell de vida es poden considerar el quart grup de transformacions que acompanyen la industrialització i la Primera Globalització. A aquestes hi podem afegir dos fets més que hi estan fortament associats: l'augment de la despesa social de l'estat i l'increment i la transformació dels impostos.

Pel que fa al primer dels aspectes esmentats, l'**ampliació de la democràcia**, cal començar assenyalant un fet incontrovertible: els parlaments liberals existents a bona part de l'Europa de la primera meitat del segle XIX estaven lluny de representar el conjunt de la població. Els seus integrants eren escollits per sufragi censatari, és a dir, per un nombre molt reduït de ciutadans, generalment homes amb un nivell de riquesa relativament elevat.

#### Sufragi censatari

Per posar-ne un exemple, l'any 1832 el nombre d'electors al Regne Unit era de 813.000 persones, menys del 10% de la població britànica adulta.

Taula 28. La implantació inicial del sufragi universal a Europa

Europa			
País	Masculí	Universal	Població (%) *
Alemanya	1849/1918 <sup>a</sup>	1918	38,7
Àustria	1907	1918	38,0
Bèlgica	1893/1919 <sup>a</sup>	1948	38,2
Dinamarca	1849	1915	30,1
Espanya	1868/1890 <sup>b</sup>	1931	n. d.
Finlàndia	1906	1906	77,8
França	1848	1946	42,8
Itàlia	1912 <sup>c</sup>	1946	42,0
Noruega	1898	1909/1915 <sup>d</sup>	60,2
P. Baixos	1917	1921	27,6
Regne Unit	1918	1918/1928 <sup>e</sup>	28,7
Portugal	1911	1976	n. d.
Suècia	1908	1922	32,8
Suïssa	1874	1971	36,3

(\*): percentatge de població de més de 20 anys amb dret a vot vers el 1913; (a): el sistema de sufragi universal masculí presenta diverses particularitats abans del 1918; (b): el sufragi universal masculí va ser derogat el 1875 i restablert el 1890, si bé el caciquisme el va acabar fent molt poc efectiu; (c): sufragi universal per a homes de més de 30 anys i amb condicions per als de 20 a 30 anys; (d): el 1909 només poden votar les que disposen d'un mínim d'ingressos, propis o del seu marit; (e): mentre la població negra dels dos sexes segueix exclosa del vot, l'any 1918 només tenen dret a vot les dones blanques de més de 30 anys i, a més, hi ha algunes limitacions; (f): dret a vot a les eleccions federals, excloent-ne els aborígens fins al 1949; (g): la població negra no va tenir plenament garantit el dret al vot a tot el territori fins a l'any 1965; n. d.: no es disposa de dades.  
 Fonts: Chang (2002); Bartolini (2000) i Hartlyn i Valenzuela (1994).



Taula 29. La implantació inicial del sufragi universal al Nou Món

Nou Món			
País	Masculí	Universal	Població (%)*
Argentina	1912	1947	n. d.
Austràlia	1902/1962 <sup>f</sup>	1902/1962 <sup>f</sup>	n. d.
Canadà	1920	1970	n. d.
EUA	1870/1965 <sup>g</sup>	1920/1965 <sup>g</sup>	n. d.
N. Zelanda	1893	1893	n. d.
Uruguai	1918	1932	n. d.

(\*): percentatge de població de més de 20 anys amb dret a vot vers el 1913; (a): el sistema de sufragi universal masculí presenta diverses particularitats abans del 1913; (b): el sufragi universal masculí va ser derogat el 1875 i restablert el 1890, si bé el caciquisme el va acabar fent molt poc efectiu; (c): sufragi universal per a homes de més de 30 anys i amb condicions per als de 20 a 30 anys; (d): el 1909 només poden votar les que disposen d'un mínim d'ingressos, propis o del seu marit; (e): mentre la població negra dels dos sexes segueix exclosa del vot, l'any 1918 només tenen dret a vot les dones blanques de més de 30 anys i, a més, hi ha algunes limitacions; (f): dret a vot a les eleccions federals, excloent-ne els aborígens fins al 1949; (g): la població negra no va tenir plenament garantit el dret al vot a tot el territori fins a l'any 1965; n. d.: no es disposa de dades.  
 Fonts: Chang (2002); Bartolini (2000) i Hartlyn i Valenzuela (1994).

Però aquesta situació va començar a canviar a partir de mitjan segle XIX. Amb les revolucions de 1848, el dret de vot es va ampliar a diversos països europeus, en bona mesura gràcies a la implantació del sufragi universal masculí (taula 28). Precedida generalment de la pressió popular, aquesta ampliació del vot va continuar al llarg de les dècades següents, en forma de sufragi universal masculí, o bé a partir de reformes electorals parcials. Al Regne Unit, per exemple, les diferents reformes electorals que van tenir lloc al segle XIX van fer augmentar el nombre de persones amb dret a vot, les quals van passar de 813.000 a prop de 2.500.00 entre 1832 i 1865 i a 5.710.00 després de la *Reform Act* de 1884, una xifra que representava gairebé el 30% dels homes de més de 20 anys. El Nou Món va viure un fenomen similar al del Vell Continent. I l'any 1913 el dret de vot per a tots els homes ja era vigent a Austràlia, Nova Zelanda, el nord dels Estats Units (excloent-ne la població negra) i l'Argentina. Pel que fa al vot femení, el moviment sufragista va aconseguir que el dret al vot comencés a fer-se extensiu a les dones, marginades fins aleshores de la participació política. Nova Zelanda, Austràlia (excloent-ne les aborígens), Wyoming (Estats Units), Finlàndia i Noruega eren territoris en què vers el 1913 el sufragi universal també s'havia fet extensiu a les dones. Comptat i debatut, abans d'esclatar la Primera Guerra Mundial l'electorat que tenia dret a vot es pot estimar que representava entre el 30% i el 40% de la població adulta. Sens dubte, es tracta d'un percentatge modest per als estàndards actuals. I també d'una democràcia molt imperfecta. Però els progressos aconseguits abans d'aquesta data no sembla que s'hagin de menysprear.

Aquest avenç en la democratització, va afavorir el creixement econòmic vuitcentista? Va esperonar una protecció social més gran i nivells de vida més elevats? La resposta a la primera pregunta és extraordinàriament complexa, entre altres consideracions perquè en el pla teòric no sempre és evident la direcció de causalitat entre democràcia i creixement econòmic. La segona de les preguntes formulades sembla, en canvi, més fàcil de respondre. Els estudis existents re-

ferits a les dècades anteriors a la Primera Guerra Mundial tendeixen a establir una connexió entre l'avenç de la democràcia i l'augment de la pressió sindical, d'una banda, i el desenvolupament de drets laborals i socials, de l'altra.

Taula 30. Assegurances socials a Europa i al Nou Món abans de 1913

<b>Països</b>	<b>Compensació per accident</b>	<b>Assegurança d'atur</b>	<b>Assegurança de malaltia</b>	<b>Pensió de vellesa</b>
Argentina	(1915)	n. d.	n. d.	n. d.
Austràlia	1914	n. d.	n. d.	n. d.
Àustria	1887	(-)	1888	(-)
Bèlgica	1903	1907/1920(V)	1894	1900 (V)
Bulgària	1908	(-)	(-)	(-)
Canadà	(-)	n. d.	n. d.	n. d.
Dinamarca	1898	1907 (V)	1892 (V)	1891
Finlàndia	1893	(-)	(-)	(-)
França	1898	1905 (V)	1898 (V)	1900 (V)
Alemanya	1884	(-)	1883	1889
Hongria	1907	(-)	1907	(-)
Itàlia	1898	(-)	1886 (V)	1898 (V)
Països Baixos	1901	(-)	1913	1913
Noruega	1894	1906 (V)	1909	(-)
Portugal	1904	(-)	(-)	(-)
Rússia	n. d.	(-)	n. d.	(-)
Espanya	1900	(-)	(-)	(-)
Suècia	1901	(-)	1891 (V)	1913
Suïssa	1911	(-)	1911 (V)	(-)
Regne Unit	1897	1911	1911	1908
Estats Units	1911 (1914)	n. d.	n. d.	n. d.

(V): voluntària; (-): indica inexistència de legislació; n. d.: no es disposa de dades.  
 Fonts: Huberman i Lewchuk (2003) i Huberman i Meissner (2009).

En paràgrafs anteriors ja hem posat de manifest un augment de les regulacions (i limitacions) en relació amb el treball infantil i femení durant la segona meitat del segle XIX. Ara és el moment d'assenyalar que des de finals d'aquesta centúria els governs també van començar a introduir compensacions per accident, assegurances d'atur i malaltia i pensions per a la vellesa. La taula 28 n'informa amb claredat. Sens dubte, les dècades anteriors a 1913 van ser testimoni de l'origen i la difusió de polítiques de protecció social, en el que es pot qualificar com els inicis de l'estat del benestar en el Vell Continent. En aquest procés, la democràcia hi va exercir un paper significatiu. A l'Europa de finals del segle XIX i principis del XX un fet semblava cert: com més elevat era el percentatge de població amb dret a vot més alt era el grau de protecció social aconseguit, especialment en l'àmbit de les assegurances socials.

La Primera Globalització tampoc no va ser aliena a aquest procés de democratització i de millora en la protecció social. En països de dimensions reduïdes, la integració creixent dels mercats va comportar un augment de la competència, que a la llarga va originar un augment del malestar entre els treballadors. El cas de Bèlgica és probablement el més conegut. Lliurecanvista i molt exposat al comerç internacional, la crisi del darrer quart de segle XIX es va fer sentir en aquest país del nord d'Europa. Com a conseqüència, els inicis de la dècada de 1890 es van revelar com un període de vagues i protestes obreres. Les demandes dels seus dirigents aviat van quedar ben definides: calia eixamplar el dret a vot i així aconseguir més influència política de les classes treballadores per tal de poder introduir mesures de protecció social. L'estratègia va ser un èxit.

Certament, la democratització no és l'únic factor que explica la implantació de mesures de protecció laboral i social a l'Europa del segle XIX. En l'àmbit de les regulacions laborals, l'efecte **contagi o imitació entre països** també va tenir la seva importància. I el mateix es pot dir de les pressions que uns països (els que havien introduït regulacions i veien com això encaria els costos de producció dels seus productes d'exportació) exercien sobre uns altres (aquells amb els quals mantenien més relacions comercials). Finalment, l'augment de la demanda de treball qualificat i la reducció de la fertilitat, que hem assenyalat en parlar de la transició demogràfica, també afavorien la implantació de regulacions laborals, especialment en el treball infantil.

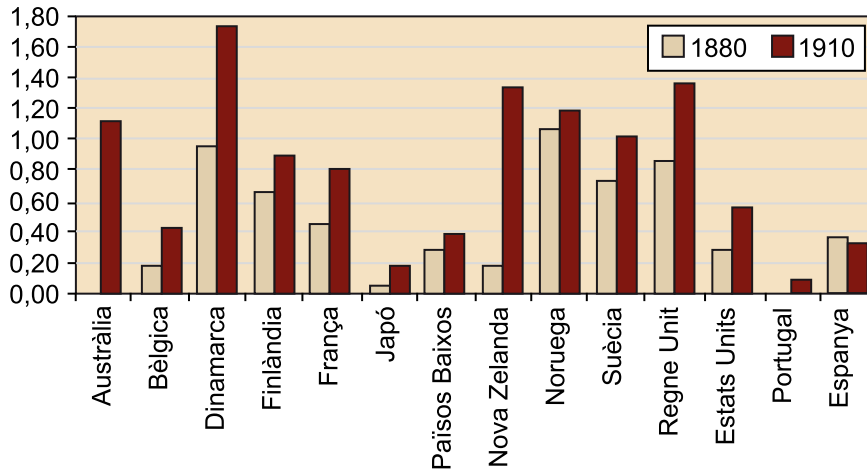
L'ampliació del dret al vot tenia, evidentment, altres conseqüències. Per exemple, afavoria la implicació de l'estat en la **millora de l'educació**. Aquest és un aspecte que ja hem esmentat i que, certament, no sempre té les seves arrels en els avenços de la democràcia, sinó en altres factors. La demanda creixent de treball qualificat torna a ser un d'aquests factors. El que és rellevant constatar és que una implicació més gran de l'estat s'acostumava a traduir en un augment de la inversió en la construcció d'escoles i la dotació de mestres, i en la promulgació d'una legislació a favor de l'educació infantil generalitzada i obligatòria. De la mateixa manera, nivells de democratització més alts podien fer augmentar l'atenció de les autoritats locals i estatals en la millora de



Els estudis tendeixen a establir una connexió entre l'avenç de la democràcia i l'augment de la pressió sindical, d'una banda, i el desenvolupament de drets laborals i socials, de l'altra.

la sanitat pública, un aspecte que també hem tractat anteriorment i que és important a l'hora d'entendre la disminució de la mortalitat que es va produir a l'Europa del segle XIX.

Figura 13. La despesa social en diversos països, 1880-1910 (en percentatge del PIB)



Fonts: dades facilitades amablement per Sergio Espuelas, obtingudes originàriament de Lindert (2004), i per als casos de Portugal i Espanya, de Valerio (2001) i Espuelas (2008), respectivament

En tot cas, un augment de la protecció social i una inversió més elevada en infraestructura pública portava per força a un **augment de la despesa social de l'estat**. Això és el que va acabar passant, almenys en la majoria del Vell Continent i alguns països del Nou Món (figura 13). Sens dubte, el manteniment del patró or i l'adherència a la doctrina de l'equilibri pressupostari limitaven l'expansió de la despesa pública. Vers el 1910, cap país tenia una despesa social (excloent l'educació dels càlculs) que representés més del 2% del PIB, una xifra irrisòria si es té present que a principis de la dècada de 1970 aquest percentatge representava entre el 20% i el 30% a la majoria de països europeus. La veritat és, tanmateix, que la despesa social (i la despesa pública, en general) va augmentar, cosa que, en un context d'ortodòxia pressupostària va exigir un augment equivalent de la recaptació tributària. Aquesta va ser precisament la tendència que s'observa entre finals del segle XIX i principis del segle XX, almenys a l'Europa occidental. A més, es va produir un cert augment dels impostos directes, els que graven la riquesa individual, en relació amb els indirectes, si bé aquest redistribució només va començar a tenir importància després de la Primera Guerra Mundial.

Quin impacte va tenir en el nivell de vida de la població la combinació del creixement dels ingressos per persona, una regulació més gran de l'activitat laboral, més despesa social i un augment de la inversió en infraestructura pública? Les estimacions disponibles sobre l'IDH, conviden a donar una resposta positiva a la pregunta, almenys pel que fa als països més desenvolupats.

Segons aquests estimacions, durant el període 1870-1913, l'IDH es va multiplicar a l'Europa occidental, a Amèrica del Nord i a Oceania entre una 1,6 i una 1,7 vegades. Les dades existents referides a l'evolució de l'alçada dels homes joves (un altre indicador que captura el nivell de vida) en les economies

industrials també indiquen progressos notables després de mitjan segle XIX. Si a la dècada de 1850, l'alçada d'un jove del món més industrialitzat no arribava als 165 centímetres, la vigília de la Primera Guerra Mundial ja se situava en uns 169 centímetres, probablement més que en qualsevol altra regió del món.

## 6. Conclusions: els preludis de la Primera Guerra Mundial

El segle XIX és un segle de **prosperitat econòmica**. L'ingrés per persona i el nivell de vida al món eren força més elevats l'any 1914 del que ho havien estat un segle abans. Però el món també s'havia tornat més desigual. A la base d'un i altre fet es troben dos fenòmens cabdals del vuit-cents: la **industrialització** i la **globalització**. Tots dos fenòmens també estan molt relacionats amb les **transformacions demogràfiques, energètiques i institucionals** que s'esdevenen al llarg del segle XIX. Però al mateix temps la difusió de la industrialització i l'avenç de la globalització van generar un **augment de la competència i de la rivalitat entre països**, dels quals l'imperialisme és probablement la mostra més aparent. Com a conseqüència de la mateixa globalització, des de la dècada de 1870 molts governs van haver d'escoltar demandes creixents de protecció aranzelària i de regulació dels fluxos migratoris, en un clima de creixent nacionalisme marcats per l'oposició a la globalització i al liberalisme. No les van ignorar. Progressivament, l'estat es feia cada vegada més present en l'economia, protegint els sectors afectats per la competència i els treballadors exposats a la immigració, però també regulant les relacions laborals i augmentant les prestacions socials per a apaivagar l'impacte d'una economia global. No hi ha dubte. La globalització estava sembrant les llavors de la seva pròpia destrucció i la Primera Guerra Mundial no serà sinó la culminació d'aquest procés.

## Bibliografia

**Accominotti, Olivier; Flandreau, Marc** (2008, gener). "Bilateral Treaties and the Most-Favored-Nation Clause: The Myth of Trade Liberalization in the Nineteenth Century". *World Politics* (vol. 60, núm. 2, pàg. 147-188).

**Acemoglu, D.; Johnson, S.; Robinson, J. A.** (2001). "The colonial origins of comparative development: An empirical Investigation". *American Economic Review* (núm. 91, pàg. 1369-1401).

**Allen, G. C.** (1972). *A Short Economic History of Modern Japan*. Londres: George Allen and Unwin. [Traducció al castellà: (1980). *Breve Historia Económica del Japón Moderno, 1867-1937*. Madrid: Tecnos.]

**Allen, Robert C.** (2009). *The British Industrial Revolution in global perspective*. Cambridge: Cambridge University Press.

**Amsden, Alice H.** (2001). *The Rise of "the Rest". Challenges to the West from Late-Industrializing Economies*. Oxford: Oxford University Press.

**Anderson, Edward** (2001). "Globalisation and wage inequalities, 1870-1970". *European Review of Economic History* (núm. 5, pàg. 91-118).

**Atkinson, M. M.; Coleman, W. D.** (1989). *The State, Business, and Industrial Change in Canada*. Toronto: University of Toronto Press.

**Bairoch, Paul** (1982). "International Industrialization Levels from 1750 to 1980". *Journal of European Economic History* (vol. 11, núm. 1, pàg. 269-299).

**Bairoch, Paul** (1989). "European trade policy, 1815-1914". A: P. Mathias i S. Pollard (eds.). *The Cambridge Economic History of Europe*. Volum VIII: *The industrial economies: the development of economic and social policies* (pàg. 1-160). Cambridge: Cambridge University Press.

**Bairoch, Paul** (1991). "How and not why: economic inequalities between 1800 and 1913. Some background figures". A: Jean Batou (ed.). *Between Development and Underdevelopment: The Precocious Attempts at Industrialization of the Periphery (1800-1870)* (pàg. 1-42). Ginebra: Centre of International Economic History / Librairie Droz.

**Bartolini, Stefano** (2000). *The Political Mobilization of the European Left, 1860-1980: The Class Cleavage*. Cambridge: Cambridge University Press.

**Baten, Joerg** (sense any). "Global Height Trends in Industrial and Developing Countries, 1810-1984: An Overview". Mimeo.

**Bates, Robert H.; Coatsworth, John H.; Williamson, Jeffrey G.** (2007). "Lost Decades: Postindependence Performance in Latin America and Africa". *Journal of Economic History* (vol. 67, núm. 4, pàg. 917-943).

**Beaud, Michel** (1984). *Historia del capitalismo: de 1500 a nuestros días*. Barcelona: Ariel.

**Bértola, L.** (2011). "Institutions and the historical roots of Latin American divergence". A: Antonio Ocampo i Jaime Ros (eds.). *The Oxford Handbook of Latin American Economics*. Oxford: Oxford University Press.

**Blattman, Christopher; Hwang, Jason; Williamson, Jeffrey G.** (2004). "The impact of the terms of trade on economic development in the periphery, 1870-1939: volatility and secular change". *NBER Working Paper* (n. 10600).

**Blattman, Christopher; Hwang, Jason; Williamson, Jeffrey G.** (2007). "Winners and losers in the commodity lottery: the impact of terms of trade growth and volatility in the Periphery, 1870-1939". *Journal of Development Economics* (vol. 82, núm. 1, pàg. 156-179).

**Bohlin, Jan; Larsson, Svante** (2007). "The Swedish Wage-Rental Ratio and its Determinants, 1877-1926". *Australian Economic History Review* (vol. 47, núm. 1, pàg. 49-72).

**Bordo, Michael D.; Eichengreen, Barry; Irwin, Douglas A.** (1999, juny). "Is Globalisation Today Really Different From Globalisation a Hundred Years Ago?". *NBER Working Paper* (núm. 7195). Cambridge, Mass.: National Bureau of Economic Research.

**Bourguignon, François; Morrisson, Christian** (2002). "Inequality among World Citizens: 1820-1992". *American Economic Review* (vol. 92, núm. 4, pàg. 727-744).

**Broadberry, Stephen N.** (1997). *The Productivity Race. British Manufacturing in International Perspective, 1850-1990*. Cambridge: Cambridge University Press.

**Broadberry, S.; Federico, G.; Klein, A.** (2009). "Sectoral Developments, 1870-1914". A: S. Broadberry; K. O'Rourke (eds.). *Cambridge Economic History of Modern Europe* (pàg.59-83). Cambridge: Cambridge University Press.

**Broadberry, Stephen; Gupta, Bishnupriya** (2009). "Lancashire, India, and shifting competitive advantage in cotton textiles,1700-1850: the neglected role of factor prices". *Economic History Review* (vol. 62, núm. 2, pàg. 279-305).

**Bulmer-Thomas, V.** (1994). *The economic history of Latin America since independence*. Cambridge: Cambridge University Press. [Traducció al castellà: (1998). *La historia económica de América Latina desde la independencia*. Mèxic: Fondo de Cultura Económica.]

**Bulmer-Thomas, V.** (2003). *The Economic history of Latin America since independence*. Cambridge: Cambridge University Press

**Cameron, Rondo** (1985). "A New View of European Industrialization". *Economic History Review* (vol. 38, núm. 1, pàg. 1-23).

**Chaudhuri, K. N.** (1983). "Foreign Trade and Balance of Payments (1757-1947)". A: D. Kumar; M. Desai (eds.). *The Cambridge Economic History of India* (vol. II). Cambridge: Cambridge University Press.

**Chandler, Alfred D.** (1977). *The Visible Hand: The Managerial Revolution in American Business*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press. [Traducció al castellà: (1988). *La mano visible: la revolución en la dirección de la empresa norteamericana*. Madrid: Ministerio de Trabajo y Seguridad Social.]

**Chang, Ha-Joon** (2002). *Kicking Away the Ladder. Development Strategy in Historical Perspective*. Londres: Anthem Press. [Traducció al castellà: (2004). *Retirar la escalera. La estrategia del desarrollo en perspectiva histórica*. Madrid: Catarata.]

**Chesnais, Jean-Claude** (1986). *La transition démographique. Etapes, formes, implications économiques. Etude de séries temporelles (1729-1984) relatives à 67 pays*. París: PUF.

**Cipolla, Carlo M.** (1962). *The Economic History of World Population*. Penguin Books: Harmondsworth. [Traducció al castellà: (1989). *Historia económica de la población mundial*. Barcelona: Crítica.]

**Cipolla, Carlo M. (ed.)** (1972a). *The Fontana economic history of Europe. Volume 4. The emergence of industrial societies. Part 1*. Londres: Collins/Fontana. [Traducció al castellà: (1987). *Historia económica de Europa (4). El nacimiento de las sociedades industriales. Primera parte*. Barcelona: Ariel.]

**Cipolla, Carlo M. (ed.)** (1972b). *The Fontana economic history of Europe. Volume 4. The emergence of industrial societies. Part 1*. Londres: Collins / Fontana. [Traducció al castellà: (1989). *Historia económica de Europa (4). El nacimiento de las sociedades industriales. Segunda Parte*. Barcelona: Ariel.]

**Cipolla, Carlo M.** (1989). *Historia económica de la población mundial*. Barcelona: Crítica.

**Clark, Gregory** (2007). *A Farewell to Alms: A Brief Economic History of the World*. Princeton: Princeton University Press.

**Clemens, Michael A.; Williamson, Jeffrey G.** (2011). "Why were Latin America's tariffs so much higher than Asia's before 1950?". *Revista de Historia Económica, Journal of Iberian and Latin American Economic History*, DOI: 10.1017/S021261091100019X, pàg. 1-34.

**Clingingsmith, D.; Williamson, Jeffrey G.** (2007). "De-Industrialization in 18<sup>th</sup> and 19<sup>th</sup> Century India: Mughal Decline, Climate Shocks and British Industrial Ascent". *Explorations in Economic History* (vol. 45, núm. 3, pàg. 209-234)

**Coatsworth, J.** (2008). "Inequality, Institutions and Economic Growth in Latin America". *Journal of Latin American Studies* (núm. 40, pàg. 545-569).

**Coatsworth, J. H.; Williamson, J. G.** (2004). "Always Protectionist? Latin American Tariffs from Independence to Great depression". *Journal of Latin American Studies* (núm. 36, pàg. 205-232).



**Crafts, N. F. R.** (1984). "Patterns of Development in XIX Century Europe". *Oxford Economic Papers* (núm. 36, pàg. 438-458).

**Crafts, N. F. R.** (1989, primavera). "Revealed Comparative Advantage in Manufacturing, 1899-1950". *Journal of European Economic History* (vol. 18, núm. 1, pàg. 127-137).

**Crafts, N. F. R.** (1997). "The Human Development Index and changes in standards of living: Some historical comparisons". *European Review of Economic History* (núm. 1, pàg. 299-322).

**Crafts, N. F. R.** (2000). "Globalization and Growth in the Twentieth Century". *IMF Working Paper* (núm. 00/44).

**Crafts, N. F. R.** (2002). "The Human Development Index: 1870-1999: Some Revised Estimates". *European Review of Economic History* (vol. 6, núm. 3, pàg. 394-405).

**Crafts, N. F. R.** (2004). "Globalisation and Economic Growth: A Historical Perspective". *World Economy* (núm. 27, pàg. 46).

**Daudin, Guillaume; Morys, Matthias; O'Rourke, Kevin H.** (2010). "Globalization, 1870-1914". A: Stephen Broadberry i Kevin H. O'Rourke (eds.). *The Cambridge Economic History of Modern Europe. Volume 2, 1870 to the Present* (pàg. 5-29). Cambridge: Cambridge University Press.

**Departament d'Història i Institucions Econòmiques** (2006). *Guia Pràctica d'Història Econòmica Mundial*. Barcelona: Universitat de Barcelona.

**Dobado, Rafael; Gómez Galvarriato, Aurora; Williamson, Jeffrey G.** (2008). "Mexican Exceptionalism: Globalization and De-Industrialization 1750-1877". *Journal of Economic History* (vol. 68, núm. 3, pàg. 1-54).

**Doepke, Mathias** (2004). "Accounting for fertility decline during the transition to growth". *Journal of Economic Growth* (vol. 9, núm. 3, pàg. 347-383).

**Doepke, Matthias; Zilibotti, Fabrizio** (2005). "The Macroeconomics of Child Labor Regulation". *American Economic Review* (vol. 95, núm. 5, pàg. 1492-1524).

**Dowrich, Steve; Bradford De Long, J.** (2003). "Globalization and Convergence". A: Michael Bordo; Alan M. Taylor; Jeffrey G. Williamson (eds.). *Globalization in historical perspective* (pàg. 191-220). Chicago/Londres: University of Chicago Press.

**Dribe, Martin** (2008). "Demand and supply factors in the fertility transition: a county-level analysis of age-specific marital fertility in Sweden, 1880-1930". *European Review of Economic History* (vol. 13, pàg. 65-94).

**Eichengreen, Barry** (1996). *Globalizing capital: a history of the internacional monetary system*. Princeton: Princeton University Press. [Traducció al castellà: (2000). *La globalización del capital*. Barcelona: Antoni Bosch.]

**Elbaum, Bernard; Lazonick, William (eds.)** (1986). *The Decline of the British Economy*. Oxford: Clarendon Press.

**Espuelas, Sergio** (2008). "La evolución del Gasto Social Público en España, 1850-1963". *Paper presented at the IX Congreso Internacional de la Asociación Española de Historia Económica (AEHE)*. Múrcia.

**Faini, Riccardo; Venturini, Alessandra** (1994). "Italian Emigration in the Prewar Period". A: Timothy J. Hatton i Jeffrey G. Williamson (eds.). *Migration and the International Labor Market, 1850-1939* (pàg. 72-90). Londres / Nova York: Routledge.

**Federico, Giovanni** (2005). *Feeding the world. An economic History of Agriculture, 1800-2000*. Princeton / Oxford: Princeton University Press. [Traducció al castellà: (2011). *Breve historia económica de la agricultura*. Saragossa: Prensas Universitarias de Zaragoza.]

**Federico, Giovanni** (2008). "The first European grain invasion: a study in the integration of the European market 1750-1870". *EUI-HEC Working Paper* (núm. 2008/1). European University Institute. Department of History and Civilization. Florence.

**Federico, Giovanni; Persson, Karl Gunnar** (2007). "Market Integration and Convergence in the World Wheat Market, 1800-2000". A: Timothy J. Hatton, Kevin H. O'Rourke i Alan M. Taylor (eds.). *The New Comparative Economic History. Essays in Honor of Jeffrey G. Williamson* (pàg. 87-114). Cambridge, Mass.: The MIT Press.

**Federico, Giovanni; Tena, Antonio** (1998). "Was Italy a protectionist country?". *European Review of Economic History* (vol. 2, núm. 1, pàg. 73-97).

**Ferenczi, Imre; Willcox, Walter F.** (1929). *International Migrations* (vol. 1). Nova York: National Bureau of Economic Research.

**Findlay, Ronald; O'Rourke, Kevin H.** (2003). "Commodity Market Integration, 1500-2000". A: Michael Bordo, Alan M. Taylor i Jeffrey G. Williamson (eds.). *Globalization in historical perspective* (pàg. 13-62). Chicago/Londres: University of Chicago Press.

**Findlay, Ronald; O'Rourke, Kevin H.** (2007). *Power and Plenty: Trade, War, and the World Economy in the Second Millennium*. Princeton, NJ: Princeton University Press.

**Földvári, Péter; Van Zanden, Jan Luiten** (2009). "Global Income Distribution and Convergence 1820-2003". *World Economics* (vol. 10, núm. 2, pàg. 117-148).

**Foreman-Peck, James (ed.)** (1991). *New perspectives on the late Victorian economy: essays in quantitative economic history, 1860-1914*. Cambridge: Cambridge University Press.

**Gales, B.; Kander, A.; Malanima, P.; Rubio, M.** (2007). "North versus South: Energy transition and energy intensity in Europe over 200 years". *European Review of Economic History* (vol. 11, núm. 2, pàg. 219-253).

**Galor, Oded** (2005). "The Demographic Transition and the Emergence of Sustained Economic Growth". *Journal of European Economic Association* (núm. 3, pàg. 494-504).

**Galor, Oded; Moav, Omer** (2006). "Das Human Kapital: A Theory of the Demise of the Class Structure". *Review of Economic Studies* (vol. 73, núm. 1, pàg. 85-117).

**Gerschenkron, A.** (1962). *Economic Backwardness in Historical Perspective*. Cambridge, MA: Harvard University Press. [Traducció al castellà: (1968). *El atraso económico en su perspectiva histórica*. Barcelona: Ariel.]

**Grübler, Arnulf** (2008). "Transitions in Energy Use". A: Cutler J. Cleveland (ed.). *Encyclopedia of Energy* (vol. 6). Washington, DC: Environmental Information Coalition, National Council for Science and the Environment.

**Haber, S.** (1997). *How Latin America fell behind: essays on the economic histories of Brazil and Mexico, 1800-1914*. Stanford University Press.

**Haines, Michael** (2000). "The population of the United States, 1790-1920". A: Stanley L. Engerman; Robert E. Gallman (eds.). *The Cambridge Economic History of the United States: the colonial era*. Volum II: *The Long Nineteenth Century* (pàg. 143-206). Cambridge, RU: CUP.

**Haines, Michael** (2008). "Fertility and Mortality in the United States". A: Robert Whaples (ed.). *EH.Net Encyclopedia*.

**Harley, C. Knick** (1980). "Transportation, the World Wheat Trade, and the Kuznets Cycle, 1850-1913". *Explorations in Economic History* (núm. 17, pàg. 218-250).

**Hartlyn, Jonathan; Valenzuela, Arturo** (1994). "Democracy in Latin America since 1930". A: Leslie Bethell (ed.). *The Cambridge History of Latin America* (vol. VI, part II, pàg. 99-162). Cambridge: Cambridge University Press.

**Hatton, Timothy J.; Williamson, Jeffrey G.** (1994). "International Migration, 1850-1939: An Economic Survey". A: Timothy J. Hatton; Jeffrey G. Williamson (eds.). *Migration and the International Labor Market, 1850-1939* (pàg. 3-34). Londres / Nova York: Routledge

**Hatton, Timothy J.; Williamson, Jeffrey G.** (1998). *The Age of Mass Migration. Causes and Economic Impact*. Nova York / Oxford: Oxford University Press.

**Herranz-Loncán, Alfonso** (2008). *Infraestructuras y crecimiento económico en España, 1850-1935*. Madrid: Fundación de los Ferrocarriles Españoles.

**Herranz-Loncán, Alfonso** (2009). "The Contribution of Railways to Economic Growth in Latin America before 1914: the cases of Mexico, Brazil and Argentina". *Documentos de Trabajo*. Asociación Española de Historia Económica (DT-AEHE), n. 0903.

**Hobsbawm, Eric J.** (1962). *The Age of Revolution. Europe, 1789-1848*. Londres: Weidenfeld and Nicolson. [Traducció al castellà: (1987). *Las revoluciones burguesas*. Barcelona: Labor.]

**Hobsbawm, Eric J.** (1975). *The Age of Capital, 1848-1875*. Londres: Weidenfeld and Nicolson (Traducció al castellà, 1987: *La era del capitalismo*. Barcelona: Labor).

**Hobsbawm, Eric J.** (1987). *The Age of Empire, 1875-1914*. Londres: Weidenfeld and Nicolson. [Traducció al castellà: (1989). *La era del imperio (1875-1914)*. Barcelona: Labor.]

**Hodne, Fritz** (1975). *An Economic History of Norway, 1815-1970*. Tapir: Trondheim.

**Huberman, Michael** (2008). "Ticket to trade: Belgian labour and globalization before 1914". *Economic History Review* (vol. 61, núm. 2, pàg. 326-359).

**Huberman, Michael; Lewchuk, Wayne** (2003). "European Economic Integration and the Labor Compact, 1850-1913". *European Review of Economic History* (vol. 7, núm. 1, pàg. 3-41).

**Huberman, Michael; Meissner, Christopher M.** (2009). "Riding the Wave of Trade: Explaining the Rise of Labor Regulation in the Golden Age of Globalization". *NBER Working Papers* (núm. 15374).

**Huff, Gregg** (2005). "Globalization, natural resources, and foreign investment: a view from the resource-rich tropics". *Oxford Economic Papers* (núm. 59, pàg. i127-i155).

**Jacks, David S.** (1980). "Intra- and international commodity market integration in the Atlantic economy, 1800-1913". *Explorations in Economic History* (núm. 42, pàg. 381-413).

**Kenwood, A. G.; Lougheed, A. L.** (1972). *The Growth of the International Economy, 1820-1960*. Londres: George Allen and Unwin. [Traducció al castellà: (1990). *Historia del desarrollo económico internacional. Desde 1820 hasta nuestros días*. Madrid: Istmo.]

**Kuznets, Simon** (1966). *Modern Economic Growth*. New Haven, CT: Yale University Press.

**Krugman, P.** (1991). *La era de las expectativas limitadas*. Madrid: Ariel.

**Lamartine Yates, Paul** (1959). *Forty Years of Foreign Trade*. Londres: Allen & Unwin.

**Landes, David S.** (1969). *The Unbound Prometheus. Technological Change and Industrial Development in Western Europe from 1750 to the Present*. Cambridge: Cambridge Economic Press.

**Landes, David S.** (1998). *The Wealth and Poverty of Nations. Why Some Are So Rich and Some So Poor*. Nova York: Norton & Company. [Traducció al castellà: (2000). *La riqueza y la pobreza de las naciones. Por qué algunas son tan ricas y otras son tan pobres*. Barcelona: Crítica.]

**Lew, Byron; Cater, Bruce** (2006). "The telegraph, co-ordination of tramp shipping, and growth in world trade, 1870-1910". *European Review of Economic History* (núm. 10, pàg. 147-173).

**Lewis, W. Arthur** (1978). *Growth and Fluctuations, 1870-1913*. Londres: George Allen and Unwin. [Traducció al castellà: (1983). *Crecimiento y fluctuaciones, 1870-1913*. Mèxic: Fondo de Cultura Económica].

**Lindert, Peter** (2004). *Growing Public. Social Spending and Economic Growth since the Eighteenth Century*. Cambridge: Cambridge University Press.

**Lindert, Peter H.; Williamson, Jeffrey G.** (2003). "Does Globalization Make the World More Unequal". A: Michael Bordo, Alan M. Taylor i Jeffrey G. Williamson (eds.). *Globalization in historical perspective* (pàg. 227-278). Chicago/Londres: University of Chicago Press.

**Livi-Bacci, Massimo** (1989). *Storia minima della popolazione del mondo*. Bolonya: Il Mulino. [Traducció al castellà: (1990). *Historia mínima de la población mundial*. Barcelona: Ariel.]

**Macpherson, W. J.** (1995). *The economic development of Japan, 1868-1941*. Cambridge: Cambridge University Press.

**Maddison, Angus** (1995). *Monitoring the World Economy, 1820-1992*. París: Organization for Economic Cooperation and Development.

**Maddison, Angus** (1998). *Chinese Economic Performance in the Long-Run*. París: OECD.

**Maddison, Angus** (2001). *The World Economy: A Millennial Perspective*. París: Organization for Economic Cooperation and Development.

**Malanima, Paolo** (2010). "Energy in History". A: *Encyclopedia of Life Support Systems (EOLSS)*. Oxford: UNESCO-Eolss Publihers.

**Marichal, Carlos** (2010). *Nueva historia de las grandes crisis financieras. Una perspectiva global, 1873-2008*. Barcelona: Random House Mondadori.

**Martín Aceña, Pablo; Reis, Jaime; Llona, Agustín** (2000). "The Gold Standard in the Periphery: An Introduction". A: Pablo Martín Aceña; Jaime Reis (eds.). *Monetary Standards in the Periphery: Paper, Silver and Gold, 1854-1933* (pàg. 1-17). Londres: Macmillan.

**Marshall, A.** (1890). *Principles of Economics*. Londres: Macmillan and Co.

**McKeown, Thomas; Record, R. G.** (1962). "Reasons for the Decline of Mortality in England and Wales during the Nineteenth Century". *Population Studies* (vol. 16, núm. 2, pàg. 94-122).

**Millward, Robert; Bell, Frances N.** (1998). "Economic factors in the decline of mortality in late nineteenth century Britain". *European Review of Economic History* (núm. 2, pàg. 263-288).

**Mitchell, Brian R.** (2007). *International Historical Statistics: Europe 1750-2005*. Nova York, NY: Palgrave Macmillan.

**North, Douglass C.** (1991). "Institutions". *Journal of Economic Perspectives* (vol. 5, núm. 1, pàg. 97-112).

**Nye, John V.** (1991, març). "The Myth of Free-Trade Britain and Fortress France: Tariffs and Trade in the Nineteenth Century". *Journal of Economic History* (vol. 51, núm. 1, pàg. 23-46).

**O'Brien, Patrick K.** (1986). "Do We Have a Typology for the Study of European Industrialization in the XIXth Century". *Journal of European Economic History* (vol. 15, núm. 2, pàg. 291-333).

**O'Brien, Patrick K. (ed.)** (1998). *Industrialisation: critical perspectives on the world economy*. Londres / Nova York: Routledge.

**O'Rourke, K.; Williamson, J. G.** (1999). *Globalization and History: The Evolution of a Nineteenth-Century Atlantic Economy*. Cambridge, Mass.: The MIT Press. [Traducció al castellà: (2006). *Globalización e Historia: la evolución de la economía atlántica en el siglo XIX*. Saragossa: Prensas Universitarias de Zaragoza.]

**O'Rourke, Kevin** (1997, desembre). "The European Grain Invasion, 1870-1913". *Journal of Economic History* (vol. 57, núm. 4, pàg. 775-801).

**Obsfeld, Maurice; Taylor, Alan M.** (2003). "Globalization and Capital Markets". A: Michael Bordo, Alan M. Taylor i Jeffrey G. Williamson (eds.). *Globalization in historical perspective* (pàg. 121-183). Chicago/Londres: University of Chicago Press.

**O'Rourke, Kevin H.; Williamson, Jeffrey G.** (1997). "Around the European Periphery 1870-1913: Globalization, Schooling and Growth". *European Review of Economic History* (vol. 1, núm. 2, agost, pàg. 153-90).

**Perren, Richard** (2006). *Taste, Trade, and Technology: The Development of the International Meat Industry since 1840*. Aldershot: Ashgate.

**Pollard, Sydney** (1981). *Peaceful Conquest: The Industrialization of Europe 1760-1970* [Traducció al castellà: (2001). *La conquista pacífica. La industrialización de Europa, 1760-1970*. Saragossa: Prensas Universitarias de Zaragoza.]

**Pons Novell, Jordi; Tirado Fabregat, Daniel A.** (2001). "¿Hubo convergencia económica entre los países europeos antes de la I Guerra Mundial?". *Revista de Historia Económica - Journal of Iberian and Latin American Economic History* (vol. 19, núm. 1, pàg. 123-152).

**Prados de la Escosura, L.** (2007). "European Patterns of Development in Historical Perspective". *Scandinavian Economic History Review* (vol. 55, núm. 3, pàg. 187-221).

**Prados de la Escosura, L.** (2010). "Improving Human Development: A Long-run View". *Working Papers in Economic History* (núm. 10-07). Madrid: Universidad Carlos III de Madrid.

**Prados de la Escosura, L.** (2006). "The Economic Consequences of Independence in Latin America". A: V. Bulmer-Thomas; J. Coatsworth; R. Cortés Conde (eds.). *The Cambridge Econo-*

*mic History of Latin America. Volume I. The Colonial Era and the Short Nineteenth Century* (pàg. 463-504). Cambridge: Cambridge University Press.

**Prados de la Escosura, L.** (2008). "Lost decades? Economic Performance in Post-Independence Latin America". *Journal of Latin American Studies* (núm. 41, pàg. 279-307).

**Prados de la Escosura, L.; O'Brien, Patrick K. (eds.)** (1998). "The costs and benefits of European imperialism". *Revista de Historia Económica - Journal of Iberian and Latin American Economic History* (vol. 16, núm. 1, parts 1-3).

**Preston, Samuel H.; Haines, Michael R.** (1991). *Fatal Years: Child Mortality in Late Nineteenth-century America*. Princeton: Princeton University Press.

**Pritchett, Lant** (1997). "Divergence, Big Time". *Journal of Economic Perspectives* (vol. 11, núm. 3, pàg. 3-17).

**Rallings, Colin; Thrasher, Michael (eds.)** (2007). *British Electoral Facts, 1832-2006*. Aldershot: Ashgate.

**Richardson, Philip** (1999). *Economic Change in China c.1800-1950*. Cambridge: Cambridge University Press.

**Rioux, Jean Pierre** (1989). *La Revolution Industrielle 1780-1880*. Paris: Editions du Seuil.

**Rodríguez, J. P.; Comtois, C.; Slack, B.** (2009). *The Geography of Transport Systems*. Nova York: Routledge.

**Schultz, T. Paul** (1985). "Changing World Prices, Women's Wages, and the Fertility Transition: Sweden, 1860-1910". *Journal of Political Economy* (vol. 93, núm. 6, pàg. 1126-1154).

**Shanahan, Martin P.; Wilson, John K.** (2007). "Measuring inequality trends in colonial Australia using factor-price ratios: the importance of boundaries". *Australian Economic History Review* (vol. 47, núm. 1, pàg. 6-21).

**Shön, Lennart** (2000). "Electricity, technological change and productivity in Swedish industry, 1890-1990". *European Review of Economic History* (vol. 4, núm. 2, pàg. 175-194).

**Sokoloff, K. L.; Engerman, S. L.** (2000). "History Lessons: Institutions, Factors Endowments, and Paths of Development in the New World". *The Journal of Economic Perspectives* (núm. 14, pàg. 217-232).

**Stegl, Mojgan; Baten, Joerg** (2009). "Tall and shrinking Muslims, short and growing Europeans: The long-run welfare development of the Middle East, 1850-1980". *Explorations in Economic History* (vol. 46, pàg. 132-148).

**Sylla, R.; Toniolo, G.** (1991). "Introduction: Patterns of European Industrialization During the Nineteenth Century". A: R. Sylla; G. Toniolo (eds.). *Patterns of European Industrialization. The Nineteenth Century* (pàg. 1-26). Londres: Routledge.

**Syrquin, M.** (1988). "Patterns of Structural Change". A: H. B. Chenery; T. N. Srinivasan (eds.). *Handbook of Development Economics* (vol. 1, pàg. 197-273). Amsterdam: North-Holland.

**Taylor, Alan M.; Williamson, Jeffrey G.** (1994). "Capital Flows to the New World as an Intergenerational Transfer". *Journal of Political Economy* (vol. 102, núm. 2, pàg. 348-371).

**Tena, Antonio** (2009). "Bairoch revisited: tariff structure and growth in the late nineteenth century". *European Review of Economic History* (núm. 14, pàg. 111-143).

**Valerio, Nuno (ed.)** (2001). *Estatísticas Históricas Portuguesas*. Lisboa: Instituto Nacional de Estatística.

**Venneslan, Christian** (2009, juny). "Electrification and industrialisation: An assessment of the industrial breakthrough in Norway". *Scandinavian Economic History Review* (vol. 57, núm. 2, pàg. 124-155).

**Warde, Paul** (2007). "Energy consumption in England and Wales, 1560-2000". Naples, CNR (dades obtingudes a: <http://www-histecon.kings.cam.ac.uk/history-sust/energyconsumption/>)

- Williamson, Jeffrey G.** (1995). "The Evolution of Global Labor Markets since 1830: Background Evidence and Hypotheses". *Explorations in Economic History* (vol. 32, núm. 2, pàg. 141-196).
- Williamson, Jeffrey G.** (2002). "Land, Labor, and Globalization in the Third World, 1870-1940". *Journal of Economic History* (vol. 62, núm. 1, pàg. 55-85).
- Williamson, Jeffrey J.** (2008a). "Globalization and the Great Divergence: Terms of Trade Booms and Volatility in the Poor Periphery 1782-1913". *NBER Working Paper* (núm. 13841).
- Williamson, Jeffrey J.** (2008b). "Globalization and the Great Divergence: Terms of Trade Booms and Volatility in the Poor Periphery 1782-1913". *European Review of Economic History* (vol. 12, pàg. 355-391).
- Williamson, Jeffrey G.** (2011). *Trade and Poverty: When the Third World Fell Behind*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Woods, R. I.; Watterson, P. A.; Woodward, J. H.** (1988). "The Causes of Rapid Infant Mortality Decline in England and Wales, 1861-1921. Part I". *Population Studies* (vol. 42, núm. 3, pàg. 343-366).
- Woods, R. I.; Watterson, P. A.; Woodward, J. H.** (1989). "The Causes of Rapid Infant Mortality Decline in England and Wales, 1861-1921. Part II". *Population Studies* (vol. 43, núm. 1, pàg. 113-132).
- Wrigley, E. A.** (2010). *Energy and the English Industrial Revolution*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Wrigley, E. A.; Schofield, R. S.** (1981). *The Population History of England, 1541-1871. A Reconstruction*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Zamagni, V.** (2001). *Historia económica de la Europa contemporánea*. Barcelona: Crítica.